

Izvorni znanstveni rad
UDK: 811.163.42'255:27.234:
003.349.1:003.349

PITANJE GRAFIJSKIH UZORA ĆIRILIČKIM IZDANJIMA PROTESTANTSKE TISKARE U URACHU (1561–1563)

Mateo Žagar

Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet

Odsjek za kroatistiku

mzagar@ffzg.hr

Posvećeno prof. emeritusu Alojzu Jembrihu o 75. rođendanu

Osnovna je namjera propitati odnos pismovnog sastava uraških ćirilčkih izdanja prema mogućim prethodno otisnutim predlošcima: crkvenoslavenskim izdanjima, knjigama Francyska Skaryne (1470–1551/1552), zapadnoćirilčkim otisnutim knjigama, kao i prema općoj ćirilčkoj rukopisnoj tradiciji. U središtu je zanimanja procjena u kojoj su se mjeri naši priređivači u Urachu oslanjali na poznata rješenja bjeloruskog učenjaka i tiskara Francyska Skaryne (prije svega na njegovu Bibliju tiskanu u svećićima u Pragu od 1517. do 1519.), koliko su nasljedovali poznatu im crkvenoslavensku tradiciju (rukopisnu ili tiskanu), koliko su slijedili grafijske uzuse zapadnoćirilčkih knjiga koje su se koristile na zapadnom dijelu Balkana, je li traga ostavila i proširena latinička praksa, kao i glagoljčika (osobito važne zbog toga što su im raspoloživi predlošci bili pisani tim pismima). Polazište ovoj raspravi bila je konačna, dokumentirana procjena stanja u uraškome ćirilčkome *Novom testamentu*, a u obzir su se prema potrebi uzimale i druge uraške ćirilčke tiskovine, osobito *Tabla za dicitu* (1561.) i pokusni listovi iz iste godine, priređeni i otisnuti prije tiskanja *Novog testamenta*. Na temelju cjelovite usporedbe Skarynina i uraškoga tiska ispostavilo se, naprimjer, da je pismo Skaryninih izdanja konzervativnije (kao što je bio i jezik), bliskije crkvenoslavenskoj tradiciji (po prepoznatljivu duktusu rukopisnih slova), a pismo uraških izdanja približenije praksi istodobnih latiničkih knjiga (prije svega po ortografskim rješenjima); u uraškom tisku umjesto očekivanih većih tragova minuskulizacije (s obzirom na to da je tamošnji tisak tridesetak godina mlađi od Skarynina) opazili smo upravo naglašavanje dvolinijske (uncijalne, ustavne) organizacije redaka; slovna su polja ondje ujednačenije veličine, a opozicija u izgledu velikih i malih slova nije tako izrazita (binarna) kao u Skaryninim izdanjima. Također, u uraškim izdanjima očigledan je u izgledu ćirilčkih slova utjecaj oblika latinskih slova, kao i slijedenje slovnog sastava zapadnoćirilčkih (bosanskih, dubrovačkih) i hrvatskih glagoljskih knjiga (što se prepoznaje, naprimjer, u pisanju *derva* i *jerova*), koje su glagoljašima, priređivačima za tisak uraških knjiga, bile izvršno poznate.

Ključne riječi: rani glagoljski tisak, rani ćirilčki tisak, Urach, protestantski tisak, Francysk Skaryna

1. Ćirilичka izdanja uraške tiskare

Dobro je poznato da su u protestantskoj tiskari u Urachu kraj Tübingena sredinom 16. stoljeća tiskane knjige hrvatskim jezikom, u osnovi čakavštinom, s povremeno blagim slojevima štokavštine, s elementima slovenskoga jezika iz Trubarovih predložaka, koji se mogao prepoznavati i kao kajkavština, te s vrlo rijetkim staroslavenizmima. Knjige su otisnute u više od 30.000 primjeraka u trima pismima: glagoljicom (14 izdanja), ćirilicom (8) i latinicom (6). Kako se isticalo, ponajviše u Trubarovim predgovorima izdanjima, a i u Konzulovim i Dalmatinovim, ta su izdanja bila namijenjena široku južnoslavenskom prostoru, od zapadnohrvatskih krajeva pa do Carigrada: glagoljička zapadnim predjelima, a ćirilička središnjima i istočnima, ovisno o prostoru dominantne uporabe kojeg od tih pisama. Bio je taj projekt besumnje dio velikoga onodobnog reformatorskog zanosa koji se nakon 1517. godine širio (i) srednjom Europom. Iskazana želja i namjera da se „protestantizira“ širok pojas slavenskoga juga, ortodoksni i islamski također, i dovela je u filologiji do svojedobnog naziva uraškog središta kao „južnoslavenskoga biblijskog zavoda“, s prevođenjem i objavljivanjem glagoljske i ćiriliske Biblije kao osovinoom svoga djelovanja. Osnovni su priređivači, prevoditelji i redaktori bili na protestantizam konvertirani popovi glagoljaši, uglavnom iz Istre, neki i s Kvarnera, a podrijetlo Antona Dalmatina moglo je biti i još istočnije, sa srednjočakavskog prostora, gdje su interferencije sa štokavštinom, čiji su tragovi u ovom korpusu prepoznatljivi, bile po prirodi rasporeda dijalekata značajnije. Temeljno istraživanje na kojemu se osniva ova rasprava obavljeno je u okviru projekta „Jezik izdanja hrvatske protestantske tiskare u kontekstu književnojezičnih smjernica XVI. stoljeća“ koji se provodio pri Katedri za staroslavenski jezik i hrvatsko glagoljštvo Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu uz potporu Hrvatske zaklade za znanost od 2015. do 2019. godine.

Južnoslavenska dimenzija ovog velikog projekta, o kojemu kao ni o kojemu drugome u povijesti hrvatske jezične i književne produkcije nemamo toliko sačuvanih izvornih dokumenata s brojnim podacima, očitovala se, pored izražene namjere komu su knjige namijenjene, u: a) zamjetnom sloju štokavštine, osobito u izdanjima prije 1564., i to bez obzira jesu li otisnuta glagoljicom ili ćirilicom;¹ b) čuvanju elementarne crkvenoslavenske ortografske norme (osobito u ćirilici i u mlađim glagoljičkim izdanjima), gdjegdje i crkvenoslavenskoga leksika; c) ponajviše u korištenju ćirilčkoga pisma u nemalenom broju izdanja.

¹ To je pokazala računalna usporedba zastupljenosti najprepoznatljivijih štokavizama u tekstu, usp. Žagar 2018.

Ovo su ćirilicom otisnuti naslovi u Urachu, s pridruženim godinama tiskanja i nakladama (prema Bučar i Fancev 1939):

1. *Pokusni list*, 1561., 300 primjeraka (glagoljicom 200 primjeraka; iste godine otisnut je još jedan list sličnog ustroja, a za drugi mali / interni, samo s 34 slova, ne znamo pouzdano kada ni u koliko primjeraka; Jembrih 2008: 44–53);
2. *Tabla za dicu*, 1561., 2000 primjeraka (glagoljicom također 2000 primjeraka);
3. *Katekizam*, 1561., 2000 primjeraka (uz glagoljičku inačicu iz iste godine u 2000 primjeraka i latiničku iz 1564. u 400 primjeraka);
4. *Novi testament*, I. dio 1563., 1000 primjeraka (glagoljicom 2000);
5. *Novi testament*, II. dio, 1563., 1000 primjeraka (glagoljicom 1000);
6. *Razumni nauci*, 1562., 1000 primjeraka (glagoljicom 1000);
7. *Artikuli*, 1562., 1000 primjeraka (glagoljicom 1000);
8. *Postila*, 1563., 500 primjeraka (1562., glagoljicom 1000).

Postila je bilo posljednje ćirilčko izdanje, nakon toga uz glagoljičke knjige objavljuju se samo izdanja latinicom (*Kratka suma* – glagoljicom 1563., u 1000 primjeraka, nema ni ćirilčkog ni latiničkog izdanja; *Spovid*, glagoljicom 1564.; 1564. latinicom hrvatski, i talijanski; *Govorenje vele prudno* – glagoljicom 1563. – 500 primjeraka; izdanje otisnuto latinicom 1565. bilo je posljednje uopće otisnuto u protestantskoj tiskari u Urachu, i to nakon Ungnadove smrti; *Crkveni ordinalic* – 1564. glagoljicom u 400 primjeraka; 1564. latinicom također u 400 primjeraka; *Bramba* 1564. glagoljicom u 400 primjeraka i latinicom u 500).

Iz odnosa pisama na kojima su izdanja objavljena, godinâ objavljivanja te nakladâ, jasno se pokazuje kako se u početku podjednaka težina pridavala glagoljičkim, kao i ćirilčkim izdanjima. Štoviše, pokusni list izišao je u više primjeraka ćirilicom nego latinicom. Prvi nesrazmjer uočen je već u prvom svesku *Novog testamenta*, gdje je glagoljicom otisnuto dvostruko više – 2000 primjeraka, a ne 1000 koliko je otisnuto ćirilicom. Nakon *Postile* (1563) više se dakle ne tiskaju izdanja ćirilicom; ćirilčki zanos trajao je dakle otprilike dvije do tri godine: već se *Kratka suma* tiska samo glagoljicom, a 1564. usporedo se s glagoljskim izdanjem *Spovidi* tiska i – latiničko. Latinicom se *Bramba* tiskala u 100 primjeraka više nego glagoljicom (500 : 400). Od *Spovidi* (1564), glagoljičke i latiničke, naklada se svela na svega 500 primjeraka, a *Bramba* također otisnuta 1564. glagoljicom – kako smo vidjeli – čak na 400 komada (u 100 primjeraka, dakle za četvrtinu više, otisnuto je latiničko izdanje). Sve u svemu, sukladno i programatski izraženim namjerama, bilo je očekivano da su isprva ćirilčka izdanja zapravo imala veću programatsku važnost nego što su

imala glagoljička, ona su mogla zapravo temeljitije ispuniti dalekosežne ciljeve koje su zacrtali Trubar i njegovi suradnici, a i njihovi izravni prethodnici i suvremenici (prije svega Petar Pavao Vergerije, koji je i preminuo u Tübingenu 1565. godine, usp. Bučar 1910: 31–46²). Glagoljica je pak bila realnost, prostor gdje se koristila doseživ, tiskarska produkcija afirmirana, brojna i poznata, a duboka tradicija i kontinuitet hrvatskog sjeverozapada našim priređivačima posve domaći. U perspektivi hrvatske filologije dogodila se određena inverzija: zbog svojevrsnog davanja prednosti glagoljici, zasigurno shvaćenoj kao autohtono, „identitetsko“ pismo hrvatskih zapadnih prostora, glagoljička su izdanja uraške tiskare gotovo od početka djelovanja uraške tiskare dospijevala u prvi plan.³

2. Povijest raspravljanja o posebnosti slovnog sastava ćiriličkih uraških izdanja

S obzirom na dosadašnji stupanj istraženosti, pa i s obzirom na nacionalnofilološke stereotipe, istraživači uraških izdanja to su pismo prepoznavali u kontekstu hrvatske („zapadne“, „bosaničke“) pismovne tradicije, odnosno upozoravali na nepodudaranja sa stanjem u tiskanim izdanjima bosanskih franjevac Matije Divkovića, Pavla Posilovića, Stipana Margitića, 17/18. stoljeća (usp. Jembrih 2008: 126–129). To bi trebalo podrazumijevati da i u uraškim izdanjima dominira minuskulni slovni postav (kao naprimjer u dubrovačkom ćiriličkom tisku ili u onom spomenutih bosanskih franjevaca⁴), dakle sa znatnije provedenom slovnom koordinacijom (po

² Iako nije bio izravno uključen u djelovanje uraške tiskare (premda je sudjelovao u njezinu osnivanju), Vergerije je istaknut zagovaratelj jedinstvenog jezika za sve Slavene. Poznato je također da je bio u kontaktima s litavskim knezom Nikolom Radziwillom, pa je uz njegovu pomoć mogao doći u kontakt s izdanjima Francyska Skaryne, jer je ugledni bjeloruski tiskar od 1522. i tamo tiskao svoja izdanja nakon što je Bibliju otisnuo u Pragu 1517–1519. (Bučar 1910: 45–46).

³ Posljednjih desetak godina transliteracije usporednih uraških glagoljičkih i ćiriličkih izdanja sastavljale su se prema glagoljičkima, donoseći pritom razlike prema ćiriličkima (usp. transliteraciju *Novog testamenta*, 1. i 2. dijela /2013, 2015/, *Artikula* /2017/). Razlog tomu svakako je bio i metodološki, jer su glagoljska izdanja nastala nešto prije ćiriličkih. Glagoljica je, istom, kao povijesno pismo po dugu kontinuitetu uporabe u Hrvatskoj i po svojoj ekskluzivnoj pismovnoj inačici („uglatoj glagoljici“) stekla svoje identifikacijsko značenje i u nacionalnoj filologiji i u popularnoj kulturi.

⁴ Prije uraških izdanja od zapadnoćiriličkih južnoslavenskih izdanja bilo je otisnuto dubrovačko *Ofitje Blažene Djeve Marije* (Venecija, 1512). Od tiskanih crkvenoslavenskih ćiriličkih izdanja bilo je poznato pet inkunabulnih Swcipolta Fiola otisnutih u Krakovu, također pet crnogorskih inkunabula objavljenih u Cetinju, a osobito su mogla našim priređivačima u Urachu biti dostupna venecijanska

Slika 1: *Ćirilčki pokusni list*, 1561. (prema Jembrih 2008: 47).

kojoj se ujednačuju središnji dijelovi slova, a „slabi“ se dijelovi izbacuju u gornju i donju zonu retka); da nedostaju za crkvenoslavensku ortografiju karakteristični brojni nadslovni znakovi; da je oblik pojedinih slova, i onih učestalijih, bitno drugačiji (ponajviše u reduciranju serifa karakterističnih za „istočnu ćirilicu“); da je slovni sastav (u odnosu na glasovni sastav jezika) jednostavniji (...).⁵

Zapadnu ćirilicu, koja je obilježena uporabom na zapadnoj strani južnoslavenskoga prostora (od XV. st. s otprilичnom granicom koju označuju rijeke Vrbas i Krka u Dalmaciji) i najčešće u funkcijama vezanima za Katoličku crkvu, obilježila je s jedne strane konzervativnost (neprovođenje inovacija primijenjenih u srpskoj, bugarskoj/makedonskoj crkvenoslavenskoj ćirilici, od 12. stoljeća), a s druge strane – kontinuiranje posebnosti stare zapadne ćirilice oblikovane na južnojadranskom prostoru (u okviru Duklje, Travunije, na prostoru Dubrovnika, Huma...), zajedno s inovacijama koje su obilježile postupno formiranu minuskulnu ćirilicu koja se isprva bila koristila za svjetovne namjene, a s vremenom postala prikladna – uz određene prilagodbe – i za knjiško pismo u funkciji uporabe u Crkvi stapajući se s osobinama stare ustavne ćirilice istih prostora.⁶

Postoji podosta indikacija da su naši uraški izdavači imali kontakte s Venecijom, pa je posve moguće kako im je barem dio spomenutog korpusa bio poznat. Ipak, nisu se naši glagoljaši pri oblikovanju ćirilicima izdanja u Urachu opredijelili izravno ni za dubrovačku ni za crkvenoslavensku (rusku/crnogorsku/srpsku...) ćirilicu. Za prvu, koju reprezentira dubrovačko *Ofiće* iz 1512., možda zato što je bila slabo zastupljena, malenog formata i možda neutjecajna (lokalnoga karaktera), a

izdanja Božidara Vukovića koji je ondje otisnuo čak devet knjiga, između 1519. i 1540. godine, dostupnih sve do Baltika. Njegov je sin Vičenco nastavio s dotiskavanjem istih izdanja sve do 1561. Dakako, najrelevantnija je bila Biblija koju je u Pragu od 1517. do 1519. za potrebe Katoličke crkve ćirilicom bliskom crkvenoslavenskoj otisnuo Francysk Skaryna, već i po bliskosti mnogih ortografskih rješenja latiničkim knjigama, odnosno po uklonjenim „balastnim“ nadrednim znakovima karakterističnima za crkvenoslavenske ćirilice knjige. Pismo Skaryninih knjiga doimalo se puno transparentnijim, što je i odgovaralo općim standardima protestantskih pregalaca.

⁵ Da je zapadnojužnoslavenska zapadna ćirilica bila dobro poznata i na čakavskom zapadu, osim općepoznatoga glagoljaškoga konteksta (u kojemu postoji niz primjera kroz povijest koji svjedoče o supostojanju i prožimanju) osobito govori u prilog činjenica da su na jednoj stranici gradišćanskohrvatskoga latinskoga *Klimpuškoga misala* (otisnutog 1501. u Ostrogonu) *Očenaš* i pjesma *Kristuš je gore ustal*, usporedo s kratkim glagoljskim zapisima, pripisani upravo tom minuskulnom zapadnom (hrvatskom) ćirilicom 1564. godine (Jembrich 2011). Stipan Konzul je nakon 1568. do smrti (oko 1579) boravio upravo u Gradišću.

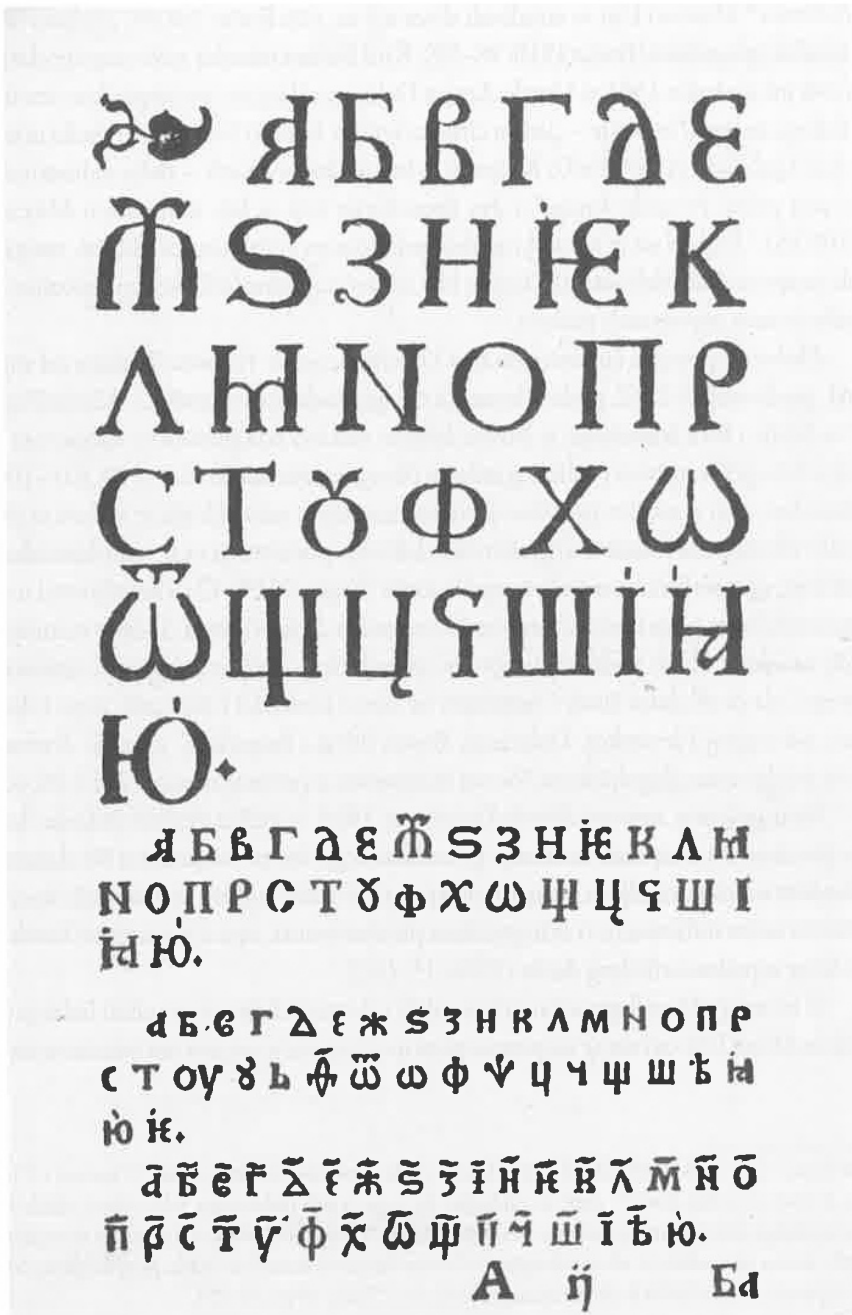
⁶ Tu inačicu ćirilice koja je bila u podlozi i tiskane zapadne ćirilice od 1512. (*Ofiće Blažene Djeve Marije*, Venecija) Gregor Čremošnik nazvao je s obzirom na dominantnu funkciju u srednjem vijeku – „(srpskom) diplomatskom minuskulom“ (1963).

drugu zato što je bila oblikom izrazito vezana za crkvenoslavenski jezik s uporabom u Istočnoj crkvi, koji se iz očekivanih programatskih razloga trebao izbjeći u korist razumljiva narodnog jezika. Iako postoje indikacije, ne možemo pouzdano znati je li bilo u Urachu na raspolaganju rukopisnih zapadnoćirilčkih (južnoslavenskih) knjiga (srednjovjekovnih, ranonovovjekovnih), ispisanih slovima primjerenima tisku (ustavnim ili prilagođenima minuskulnima). Kao što će se dobro vidjeti iz analize pisma, našim je glagoljašima hrvatska ćirilica bila poznata (npr. onoga tipa kakav predstavljaju *Lajpciški* i *Dubrovački/dominikanski lekcionar* iz 16. stoljeća), no teško je reći jesu li imali pred sobom izravne predloške ili su oblikovali te posebnosti u svom tisku po sjećanju.⁷ Činjenica da se slovo đerv u *Tabli za dicu* iz 1561. godine bilježi neobičnim znakom (đ) govori o prilog tomu da tada još predložak pred sobom nisu imali (usp. ovdje sl. 2).

Do transponiranja slova karakteristične zapadne (hrvatske, južnoslavenske) ćirilice, karakterističnih omjera i oblika, u tisak nije u Urachu došlo, vjerojatno zbog prevelikog izazova, u širim europskim razmjerima nedovoljno poznate prakse. Oblikovne posebnosti minuskulne zapadne ćirilice zasigurno bi pričinjavale poteškoće pri recepciji među južnim Slavenima Istočne crkve, kojima je ta tradicija bila nepoznata ili liturgijskim knjigama neprimjerena (usp. tamošnja slova *b*, *v*, *č*, *k*...). Puno bolji oslonac od južnoslavenskoga tiska bile su one ćirilčke knjige koje su u srednjoj Europi bile dostupne, već ovjerene u uporabi i izvan crkvenoslavenske (istočne) prakse, osnovnim slovima nacrtkom bliskije poznatoj „ustavnoj“ ćirilici priličnoj liturgijskim knjigama, s provedenim transparentnijim odnosom slovnog sastava prema glasovnome. Odabir kakvim će se slovima tiskati protestantske knjige trebao bi biti u skladu i s odabirom jezika: težilo se prije svega razumljivosti, transparentnosti, bez poteškoća u primjerenom čitanju, što su sve standardi protestantske knjiške produkcije. To se jednako ticalo i samih slovnih oblika i uređivanja slovnog sastava (što pripada ortografskoj ravni).

Povijest razmatranja ovog pitanja nije intenzivna. Franjo Bučar ne kategorizira posebno ćirilicu uraških izdanja niti izravno raspravlja o njezinim uzorima. Međutim, spominje na temelju dostupnih dokumenata gdje su, kada i kako lijevana uraška ćiriliska slova: risao ih je u Reutlingenu, na putu između Tübingena i Uracha slikar Jakob Salb (Bučar 1910: 95), pa su se rezala i lijevala u Urachu kroz tri mjeseca, od 4. lipnja 1561., kada su rezač Hans Hartwach i lijevač Šimun Auer onamo dospjeli iz Nürnberga, zaključno s 1. rujnom 1561. godine, kada barun Ungnad naposljetku javlja kralju Maksimilijanu da su pripravljena te da će započeti tiskanje ćirilskoga

⁷ Prisjetimo se, naprimjer, kako je vješto takvom minuskulnom ćirilicom pisao u Roču, na posljednjoj stranici svoga *Kvarezimala* (1498), istarski glagoljaš Šimun Greblo (cca 1472–1539).

Slika 2: *Tabla za dicu*, Urach 1561.

(prettisak *Glagoljska i ćirilaska Tabla za dicu* 1986: 27)

Katekizma.⁸ Majstori koji su izrađivali slova bili su, piše Bučar, isti oni „vještaci“ koji su izradili i glagoljska (Bučar 1910: 98–99). Kod Bučara također stoji važan podatak: došavši još u ožujku 1561. u Urach, Anton Dalmatin (koji se i potpisuje kao urednik ćirilskoga izdanja) kupio je – „jednu ćirilsku knjigu, latinski brevijar i hrvatski misal“, a još iz Ljubljane (1559, 1560) Konzulu je bio poslao u Urach – dvije dalmatinske, „po svoj prilici hrvatske knjige“, i dva abecedarija koji su bili štampani u Mlecima (1910: 95).⁹ Budući da je hrvatski atribut pridodavan i ćirilskim izdanjima, moguće je da su spomenute dalmatinske knjige bile upravo zapadnoćirilčke, minuskulne, no ostale su nam nepoznatih naslova.

Dobro je poznata činjenica da su u Urachu na poziv Primoža Trubara od rujna 1561. pa do veljače 1562. godine boravila dva pravoslavna svećenika – Matija Popović iz Srbije i Ivan Maleševac iz Bosne, koja su onamo bila pozvana s namjerom da nadgledaju prihvatljivost ćirilčkog izdanja *Novog testamenta* (Bučar 1910: 101–105). Naknadno smo u svojim istraživanjima na materijalu ustvrdili da se njihov utjecaj svodio tek na neka fonološka/grafemska i leksička poravnanja s crkvenoslavenskom praksom, npr. u riječima *angel, evangelie, amin* (Žagar 2019). O prihvatljivosti uraškoga ćirilčkoga tiska i prisezi navedenih svećenika da je prijevod „točan i razumljiv“ te da su „slova obaju pisama i tiskovina, glagoljička i ćirilčna, ispravno izrezana i izlivena“, da će ih „lako čitati i razumjeti ne samo svećenici i učenjaci, nego i djeca i laici po čitavoj Hrvatskoj, Dalmaciji, Bosni, Srbiji i Bugarskoj“ pisao je Trubar u svom predgovoru glagoljičkom *Novom testamentu*, u prvome svesku (2013: 25, 42).

Ni u golemoj raspravi Franje Fanceva iz 1916. o jeziku uraških izdanja, koju rese preciznost i iscrpnost ne manje pouzdane nego što to očekujemo od današnje računalne tehnike, nigdje se ne nalazi osvrt na tip ćirilčkih slova koji se ondje koristi, iako ima nešto informacija o ortografskim posebnostima, npr. o prisutnosti karakterističnog zapadnoćirilčkog đerava (1916: 15, 162).

U monografiji o ilustracijama hrvatskih i slovenskih protestantskih izdanja 16. stoljeća Milan Pelc osvrće se na pitanje podrijetla inicijala, no pritom razmatra samo

⁸ Iz zapisa da je Salb za 60 velikih ćirilskih slova koja je narisao na drvu dobio „7 bacena i 2 nvč, ili za 2 slova po jedan novčić“, dade se zaključiti da su prvo bila oblikovana velika slova, dakle ona koja su bliskija Skaryninim rješenjima, i to u Nürnbergu. Uslijedilo je oblikovanje malih slova, što su mogli i prema tim velikima, ali i po drugim ćirilskim knjigama sastavljati uraški priređivači na čelu s Dalmatinom. Izrada ćirilskih slova trajala je tri mjeseca (Bučar 1916: 95–99).

⁹ „Naskoro iza glagolske bude uredjena i ćirilska tiskara. Ćirilška slova načinili su najprije u Nürnbergu, a poslije u Urachu isti vještaci kao i glagolska. Tri su se mjeseca pravila ta slova, a za pokušaj je odmah naštampan jedan list. Isprva je sam Dalmatin bio i slagar i tiskar, kao što je za glagolicu bio isprva sam Konzul“ (Bučar 1910: 99).

pitanje ornamentalizacije i motiva, o uzorima nacrtaka velikih ćirilичkih slova ne raspravlja (1991).

Jedan od najzaslužnijih proučavatelja ovoga korpusa, Alojz Jembrih, u poglavlju svoga „Pogovora pretisku ćirilичkog *Novog testamenta*“ postavlja pitanje: Je li ćirilичki *Novi testament* (1563.) tiskan bosančicom? Napokon je fenomen ćirilичke tipologije došao u obzor znanstvenog razmatranja. Stoji na tome mjestu kako nije riječ o tiskanoj bosančici Matije Divkovića i njegovih bosanskih sljednika iz 17. i 18. stoljeća (Pavla Posilovića, Stipana Margitića), dakle knjiške ćirilичke minuskule, te kako još uvijek preostaje istraživanje u traganju za predlošcima (2008: 126–129). Jembrih spominje i mogućnost da su uzori bili u venecijskim izdanjima, ali i u onim „rusijanskim“ (rutenskima, na koje se naši protestanti i sami pozivaju, u Konzulovu i Dalmatinovu predgovoru glagoljičkog izdanja *Novog testamenta*),¹⁰ jer ni jedni ni drugi ne rabe nadredne znakove (što se također spominje u predgovoru; prema Bučar 1916: 159/13–160/14). Važno je Jembrihovo upozorenje da su naši protestanti glagoljaši dobro znali rukopisnu bosančicu, koju i jest – kako smo već naveli – zapisao na stranici gradišćanskoga *Klimpuškoga misala* 1564. Juraj Vuković iz Jastrebarskoga.

Vođeni tim tragom, posegnuli smo bili za pregledom ranoga ćirilичkog tiska, gdje se vrlo brzo ustanovilo veliko preklapanje u slovnom sastavu i straničnom postavu upravo s izdanjima Francyska Skaryne, bjeloruskoga tiskara, doktora medicine, koji je u Italiji stekao tiskarsku vještinu, a u Pragu 1517. stao tiskati ćirilичku Bibliju (Stari zavjet) u novom prijevodu – crkvenoslavenskim jezikom sa znatnim utjecajem vernakulara (bjeloruskoga/rutenskoga), i to s prvim sveskom – *Psaltinom*.¹¹ Do 1519. otisnuta su ondje sveukupno 23 sveska njegove *Biblije ruske* (otprilike jedan svaka dva mjeseca), a tiskarsko je djelovanje nastavio u Vilni 1525. godine, dakle svega nekoliko desetljeća prije djelovanja uraške tiskare. U svakom slučaju radilo se također o ćirilici koja je svoju afirmaciju pronašla na zapadu, uz višestruke distance prema pravoslavnoj crkvenoslavenskoj pismenosti, koja se pokazala vrlo prikladnom za vizualno transponiranje „narodnoga“, odnosno narodu razumljiva jezika. Za

¹⁰ „Nad' Ćiriliskimi slovni zgora, nismo činili izdlesti vele onih' grčkih' nadmetic, črčaijev, ili titulov, zašto va štenju malo ili ništar prude nego da priprostih' ljudi mute, koih' Rusiani, i jedna Bnetačka štampa takoić nĕmaju, ni jera nismo povsuda postavili, za zgora rečeni uzrok.“ (Predgovor Antona Dalmatina i Stipana Konzula glagoljskom *Novom testamentu*, usp. *Novi testament*, I. dio, 1562: /8/). Pod „bnetačkom štampom“ moglo se misliti na dubrovačko *Ofitje* iz 1512. godine, s jasnim osobinama zapadnoga ćiriličkoga pisanja, dakle bez „grčkih nadmetnica“. Pridjev „rutenski“ bio je uvriježen još od srednjeg vijeka i za Ukrajinice i za Bjelorusce (lat. Rutheni).

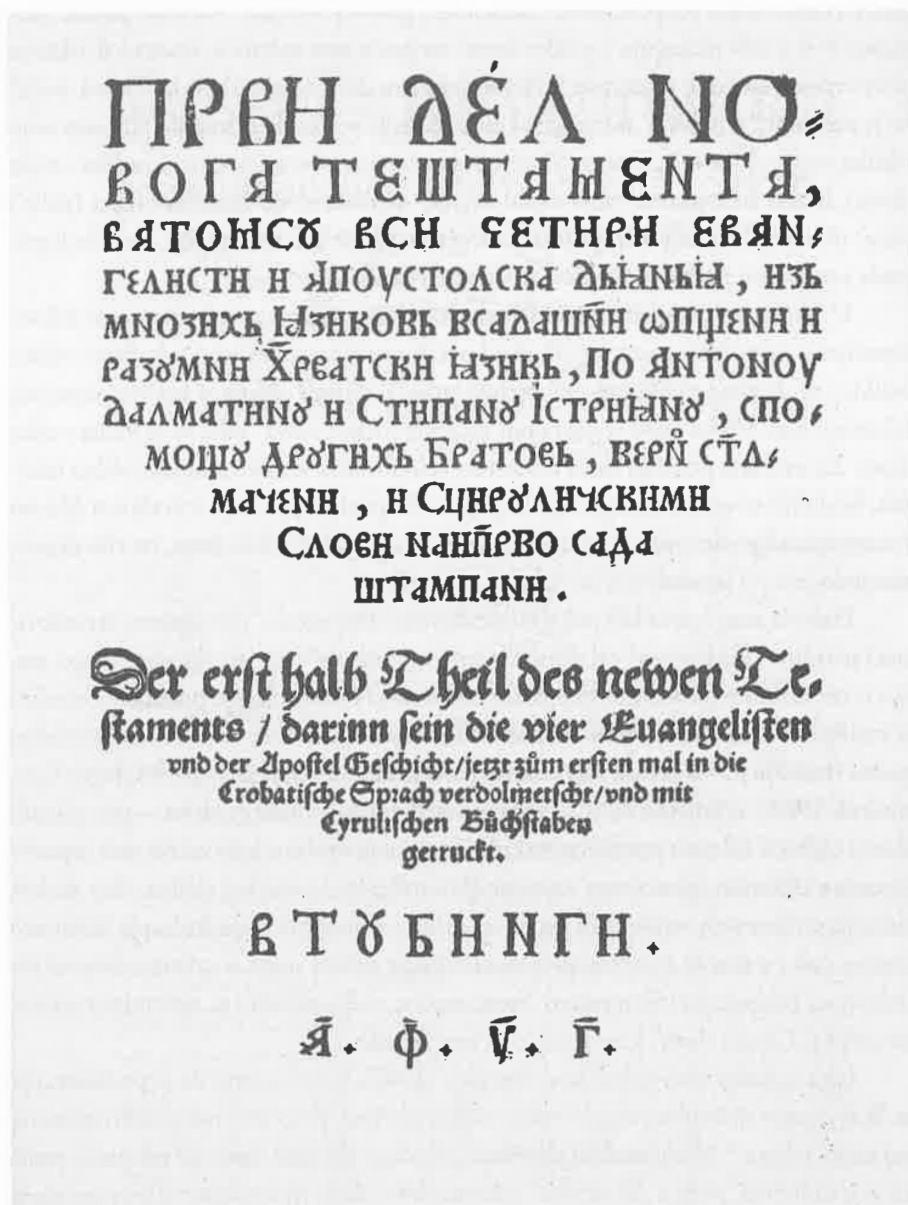
¹¹ U literaturi ne postoji suglasnost o određenju jezika tih izdanja. Često se upravo o Skaryninoj Bibliji govori kao o prvoj među Slavenima otisnutoj vernakularom. Kako god bilo, u svakom slučaju otklon prema govornom jeziku procijenjen je svugdje značajnim (usp. Rothe-Scholz 2002).

afirmaciju upravo Skaryninih slova u uraškim izdanjima možda je značilo i to što je bila zasvjedočena bliskost između njega i Martina Luthera (povijesni izvori potvrđuju da je Skaryna bio dolazio u Wittenberg), a i to što je taj tip ćirilčkih slova tada bio suvremen (iako nije izravno odslikavao protestantske smjernice), što je oblikovan u tada središnjem Pragu (gdje je 1562. i okrunjen sam kralj Maksimilijan II., koji je i sam budno pratio/poticao južnoslavensku usmjerenost protestantskog pokreta), a osobito – to što je riječ o funkcionalnijem, jednostavnijem pismu (u odnosu na „klasičnu“ crkvenoslavensku ćirilicu), gdje odgovarajuće glasno ni tiho čitanje nisu sporni. Ta namjera pojednostavljivanja jezika i pisma bila je bliska općem protestantskom projektu objavljivanja Biblija, pa tako i ovoga u Urachu.

U *Istoriji srpske ćirilice* Petra Đorđića (1987; prvo izdanje iz 1971) pronašli smo čvrstu potvrdu takvoj procjeni podrijetla slova. Uz to što ustvrđuje kako je riječ o uzorima u oblicima Skaryninih slova, Đorđić ondje ističe kako je riječ o slovnim oblicima koji su „nešto drukčiji nego što su u crkvenim knjigama koje su u to vreme štampane običnom ustavnom ćirilicom“. Morfološka razlika, tvrdi na istome mjestu, bitno je veća u velikih nego u malih slova. Među malim slovima uraške tiskare Đorđić od Skarynine prakse prepoznaje *v, d, e*; za slovo *i* kaže da u uraškim tiskanim izdanjima ima vodoravnu spojnicu, dok Skaryna ima ukošenu (1987: 193). Među velikim slovima bliskost sa Skaryninim još je, tvrdi, veća; osim što se također, kao među malim slovima, poklapaju A, V, D, E, I, bliskost pokazuju i slova Ž, Č, JU.

3. Usporedba slovnih oblika

Naposljetku, kako bismo provjerili razmjere utjecaja Skaryninih slova, „klasičnih“ crkvenoslavenskih i procijenili stupanj utjecaja zapadne južnoslavenske ćirilice (neophodne bar za izražavanje fonoloških posebnosti štokavskoga i čakavskog idioma na kojemu su se tiskala uraška izdanja), proveli smo iscrpnu provjeru zatečenog stanja, i to u ćirilčkom izdanju *Novog testameta* iz 1563. Inventar iz *Table za dicu* (1561) i pokusnih listova iz iste godine konzultirali smo prema potrebi (usp. Jembrih 2008: 44–53). Prva metodološka pretpostavka bila je procijeniti do koje mjere postoje nacrtne razlike između različitih razina slova po veličini. Izlučili smo tako naslovnu ćirilicu (na 4 razine /u visini 9 mm, 5 mm, 4 mm, 3 mm/; usp. npr. unutaraju naslovnice u izdanju, sl. 3), kojom su pisani naslovi i podnaslovi različitih veličina, ovisno o konkretnoj funkciji. U posebnu smo cjelinu izdvojili uvećana slova kojima je pisana tekstura (uglavnom uvodnici prije ključnih biblijskih dijelova, u visini 3 mm – kao na 4. razini naslova) – gdje su ona nešto drugačijih proporcija i

Slika 3: Naslovnica Prvog dijela *Novog testamenta*, 1563.

različitih oblika od onih u glavni teksta (u sveukupnom nizu veličina, na 5. razini, u visini cca 2,2 mm). Na marginama ćirilčka su slova najmanja (6. razina; cca 1,75 mm), i odgovaraju proporcijama i oblicima u glavnoj teksturi. Teksture pisane razinama 4–6 u sebi uključuju i „velika slova“, na počecima rečenica, imena i sl, obično prve veće razine (npr. u teksturi 5. razine velika su slova razine 4). Što je razina „veća“, to je postotak „posebnih“ formi karakterističnih za velika slova manji, odnosno udio oblika malih slova veći. Dok se Skarynin pristup osnivao na opoziciji (velika : mala slova), uraški su majstori rabili cijelu skalu – između dviju krajnjih razina (prve i pete) oblikovala su se još tri prijelazna registra, uz još jedan najmanji, šesti, koji pripada posebnom pismovnom okviru – na marginama.

U Skaryninim izdanjima razlikovanje veličine po razinama znatno je jednostavnije: u raspoloživu uzorku od dvadesetak stranica uočili smo tek dvije razine: velikim su slovima pisani uvodni dijelovi prije biblijskih cjelina, a malima osnovna tekstura. Kao velika slova u osnovnoj teksturi (malih slova) rabe se dotična velika slova. Za uvećana početna slova u teksturi velikih slova koriste se ondje oblici inicijala, bliski još izvedbi u rukopisnim knjigama. Naposljetku, stanje u uraškom *Novom testamentu* odgovara već bogatijoj razvedenosti uporabe velikih slova, na više razina, zasvjedočenoj u istodobnim latinskim knjigama.

Premda smo isprva bili nakanili razlikovati „majuskulu“ (zabilježenu u naslovi i uvodnim dijelovima) od dominantne „minuskule“ (što bi odgovaralo npr. stanju u istodobnim latiničkim knjigama), od te smo terminologije odustali. Temeljni je razlog za to bila namjera da sačuvamo definiciju minuskule kao četverolinijskoga pisma (kako ju je – u skladu s latinskom paleografijom bio postavio još Gregor Čremošnik 1963), u kojemu su se – zbog provedene koordinacije slova – promijenili slovni oblici u odnosu prema majuskuli. To nam je osobito bilo važno radi uspoređivanja s tiskanim tekstovima zapadne (bosanske/dubrovačke) ćirilice. Bez ikakve sumnje, ćirilica svih veličinskih razina u uraškim izdanjima majuskulno je (ustavno) pismo, čak i s manje izbacivanja iz dvolinijskog okvira nego u crkvenoslavenskim izdanjima (uključujući Skarynina). Stoga smo se radije odlučili za neutralnije termine „velika“ i „mala slova“, koje je rabio i Petar Đorđić.

Iako je, kako smo vidjeli kod Đorđića (1987), brzo uočeno da je podudaranja sa Skaryninim rješenjima manje među malim slovima, prvo smo razmotrili odnos na toj razini teksta.¹² Među **malim slovima** (odnosno slovima osnovne teksture) razlike se u oblicima, prema „klasičnim“ crkvenoslavenskim rješenjima, ne prepoznaju u

¹² Najmanjim nizom slova ispisane su bilješke na vanjskim marginama stranica. Odabir i struktura slova odgovaraju osnovnoj teksturi teksta, s tom razlikom da se dokida uporaba usporednih (dviju) inačica slova *v, d, r*.

Slika 4: Prva stranica Knjige o Esteri iz Skarynina izdanja Staroga zavjeta, Prag 1517–1519. (usp. Francysk Skaryna, *Zbornik dokumentai i materijaly* 1988: 104).

svim slovima. Pošli smo od slova do slova s namjerom da potanko uputimo na nacrtne, katkad i na funkcionalne sličnosti i razlike. Prvo smo obradili osnovnu teksturu, pisanu malim slovima, a tek potom karakterističnija „velika“ slova s inicijalima.

- U uraškoj tiskari malo *a* (**а**) vrlo je blisko obliku kod Skaryne (**А**), no isto tako – u crkvenoslavenskoj ćirilici taj je oblik gotovo identičan („trbuš“ slova u uraškim izdanjima spušten je gotovo do donje linije retka).
- Malo *b* gotovo je identično u uraškoj tiskari (**б**) i kod Skaryne (**Б**); Skarynina inačica ima tek nešto širu gornju liniju; slično je i u mnogim crkvenoslavenskim tekstovima.
- Slovo *v* u ćNt ima potpuno zaobljene i uz to nesastavljene petljice, a i spoj-nica je također obla (**ѿ**); uz taj oblik pojavljuje se dvostruko ili trostruko rjeđe upisan „neutralan“ oblik (**ѿ**); nismo opazili funkcionalnu specifikaciju odabira.¹³ U Skaryninoj Bibliji zapažamo istovjetno alterniranje obiju inačica (**ѿ**: **ѿ**), s time da druga inačica ovdje ima izbočeniji donji trbuš. Omjeri uporabe obje inačice istoga slova vrlo su raznoliki kroz izdanje, na nekim je stranicama (u „grozdovima“) upravo druga varijanta učestalija. U prvom primjeru riječ je o nesumnjivu utjecaju iz Skaryninih predložaka; oblik je karakteristično obao i posve identičan u oba uspoređivana izdanja.
- Slovo *d* u ćNt nema nožica (**ѿ**), donji slabi dijelovi su dakle uklonjeni; desna kosa linija duža je od lijeve kose i, primjereno minuskulnom pismu, pruža se u gornju zonu, iznad gornje redačke linije, sve to uz povremenu uporabu konzervativne inačice, s nožicama i šiljastim vrhom (**ѿ**). Učestala uporaba ovakva tipa maloga slova *d*, koja svojim repićima ne probija donju liniju, pridonosi dojmu ustavne formacije i osnovne teksture u uraškim izdanjima. U Skaryninoj Bibliji na razini osnovnog teksta („malih slova“) alterniraju doduše dva tipa slova *d*, no uvijek konzervativnog tipa, tek s razlikom u dubini donjih „repića“: **ѿ** : **ѿ**; inačica bez nožica ovdje se ne rabi u osnovnoj teksturi, pronašli smo je samo u natpisnoj kratici: **ѿѿ**. U prvom primjeru repići dobro premašuju donju liniju. Skaryna je prvu inačicu iz ćNt (bez „nožica“) koristio samo u nizu velikih slova, dakle u (pod)naslovima.
- Malo slovo *e* u ćNt jest – prema Đorđićevu tumačenju „grčkoga minuskulnog tipa“ (1987: 193) – usko, dvostruko oblo i izduženo (**ѿ**). Skaryna rabi isti oblik, no u više vrlo bliskih formi (s različitom širinom „krakova“):

¹³ Očigledno je nastojanje da se obje inačice usporedo raspoređuju po stranici, no nerijetko se opazaju okupljanja bilo jednog bilo drugog rješenja u „grozdovima“ (riječi ili retku).

Ѓ, Є, Ѕ (bez ikakvih uočenih funkcionalnih razlika). Razlog takvoj raznolikosti kod starijeg, Skarynina tiska trebamo tražiti u nastojanju da se slijedi raznolikost rukopisne prakse, odnosno da se poštuje staro načelo *variatio delectat*, kako bi se izbjegla vizualna monotonost otisnute tekstuere, a kod onih slova gdje su razlike jedva vidljive i u činjenici da su različite osobe crtale i lijevale (osobito ona slova koja se češće rabe).

- Malo slovo *ž* u ćNt ima gotovo jednako velik gornji dio u odnosu na donji (Ж); u proporcijama malih slova ne iskazuje se naglašena veličina donjih dijelova slova, kao svojevrsnog postamenta, kako je u nizu velikih slova i kod Skaryne. Kod Skaryne u istom se slovu, i kod malih i kod velikih inačica, čuva znatno naglašeniji donji dio slova: Ж; gornji dio je diskretniji, gotovo ravno ispisan (za razliku od obliha formi u velikim slovima).
- Rijetko pojavljujuće malo slovo *з* (za broj 6) u uraškim izdanjima izgleda kao З, a u Skaryninim izdanjima stoji vrlo slično С. Gotovo istovjetan oblik zatiječemo i u crkvenoslavenskim tiskanim knjigama 16. st. (Đorđić 1987: 481).
- Malo slovo *z* u uraškim izdanjima (З) smješteno je između dvije linije i ima nešto uglastiju formu nego u Skaryninima, gdje se i puno izrazitije (gotovo cijelom donjom polovicom) spušta ispod donje redačke linije (З). Oblik ovih malih slova u uraškim izdanjima upravo je po ravnini ovdašnje gornje linije bitno različit od majuskulne inačice.
- Malo slovo *izže* (osim glasa [i/j/ji] označuje i brojevnu vrijednost 10) u uraškim izdanjima piše se redovito s natpisanom kosom crticom (izvedenom prema točkici): і; u najvećem broju slučajeva stoji na kraju riječi odnosno združenica (s time da na tome mjestu stoji i „osmično i“, koje se i uopće u teksturi znatno češće pojavljuje). U funkciji broja 10 ovo se slovo također piše, i to s kratkim potezom u sredini: І. U Skaryninoj Bibliji piše se ono s natpisane dvije točkice (И), a znatno je rjeđe zastupljeno nego što je to slučaj u uraškim izdanjima.
- Ključna razlika između izgleda malih slova *i* u uraškim i Skaryninim izdanjima svodi se na položaj poprečne crtice između dviju okomica (poravnanošću odnosno ukošenost): ur. И: Sk. И (kosa spojnica kao u ruskoj tiskanoj ćirilici toga doba, usp. Đorđić 1987: 193).
- Malo slovo *k* u uraškim izdanjima izgleda ovako: К, dok u Skaryninim izdanjima uočavamo dvije inačice, zacijelo funkcionalno neizdiferencirane: К, К.

- U uraškim izdanjima malo *l* izgleda vrlo jednostavno, jednako debelih linija (**Л**), dok je u Skaryninim izdanjima lijeva linija znatno tanja, a desna deblja (**Л**), što je zasigurno bio odraz namjere da se slijede rukopisni uzusi.
- Malo *m* u uraškim izdanjima ima oblik **М**, dok kod Skaryne stoji **М** (malo razmaknutijih i ukošenijih linija, s naglašenijom razlikom po debljini). Oba se oblika bitno razlikuju prema velikoj inačici i u uraškim izdanjima i u Skaryninim.
- U uraškim izdanjima malo *n* ima vrlo ukošenu poprečnu liniju (**Н**), dok je kod Skaryne ona tek blago ukošena, time i nešto kraća **Н**, **Н**. Navodimo ovdje dva primjera, jer se čini da je u Skaryninu tipografskom inventaru pojedino slovo ista oblika bilo slagarima raspoloživo u više lijevanih inačica, jedva različitih.
- Malo slovo *o* (imenom *om*, za broj 50) u uraškim je izdanjima ujednačeno i gotovo posve okruglo (**О**), dok je kod Skaryne ili izduženo u visinu, elipsasta oblika (**О**) ili pak naglašenije okruglo, na početku riječi (npr. **ОМѦѦ**); takvo je razlikovanje bilo zasigurno odraz starije crkvenoslavenske prakse.
- Malo *p* u uraškim izdanjima vrlo je jednostavne izvedbe, ujednačene debljine linija (**П**), dok je kod Skaryne vodoravna linija bitno tanja (**П**), usp. tumačenje kod slova *l*, *m* (...).
- Malo *r* u uraškim izdanjima prisutno je u dva oblika **Ѡ**, **Р**. Omjeri uporabe na pojedinim stranicama mijenjaju se, no bez računalnog pobrojavanja ne možemo procijeniti eventualne distribucijske tendencije na grafetičkome ili grafemičkom planu. Površan uvid ne govori u prilog funkcionalnoj razdiobi. Ista je dvojnost zabilježena i u Skaryninim izdanjima (**Ѡ**, **Р**), s blagim izvedbenim razlikama u odnosu na ĆNt (ponajviše u uskosti prve inačice, koja slijedi uzuse crkvenoslavenske ćirilice). Upravo prvi, crkvenoslavenski oblik, zbog spuštanja okomice ispod donje linije ostavlja dojam minuskulnosti (što je vidljivo u ispisanu retku), dok drugi, mlađi oblik – smješten između glavnih linija – pojačava dojam ustavnosti. Dakle drugo malo *p* također je poveznica između uraških i Skaryninih izdanja.
- Slovo *s* u teksturi malih slova uraških izdanja izgleda jednoliko: **С** (izduženije nego u majuskulnim inačicama), dok je dio kružnice kod Skaryne puniji, u kvadratičnom slovnom polju: **С** (također s dosljednom primjenom).
- Malo *t* u uraškim izdanjima izgleda redovito „ustavno“, bez ikakvih razlika prema oblicima velikih slova: **Т**. Skaryna pak rabi gotovo identičan

oblik, samo s naglašenijim serifima na krajevima horizontale: **ѳ** (sukladno rukopisnim uzusima).

- Za glas *u* u uraškim izdanjima u teksturi malih slova stoji najčešće ligaturni (vertikalni) **ѳ** s povišenim desnim krakom i blago zavijenim prema unutrašnjosti (kao i u ranom ćirilčkom crkvenoslavenskom tisku); bitno rjeđe rabi se za isti fonem i digraf **ѳѳ**. U Skaryninim izdanjima zatječemo samo **ѳ**, rijetko ligaturno **ѳѳ** (sa znatno nagore izbačenim „krakovima“ ravnomjerne veličine) i u digrafskoj inačici.
- U uraškim izdanjima slovo *f* u teksturi malih slova izgleda ovako, smješteno između dvije linije: **Ѵ**. Razlike u oblicima nismo opazili, vjerojatno i zbog razmjerno rijetke uporabe. Kod Skaryne nalazimo oblik s naglašenijom vertikalom koja izlazi u gornju i donju zonu retka: **Ѵ**.
- Malo slovo *h* u uraškim izdanjima pojavljuje se u obliku **Ѷ**, kojemu se krakovi ne spuštaju ispod donje linije (kako je uobičajeno i u crkvenoslavenskim tekstovima), pa se tako i na ovom planu pridonosi dojmu o ustavnome pismu. Kod Skaryne ovo se slovo spušta duboko iznad donje linije, sukladno crkvenoslavenskoj praksi: **Ѷ**.
- Slovom *ot* (**Ѵ**, koje transliteriramo u latinicu kao *ó*) bilježi se glas /o/, baš kao i slovom *on* (o). Variranje tih oblika, i na planu teksture malih slova, kontinuirano još grčku praksu. U uraškim izdanjima ovo slovo (koje je zapravo ligatura – sastavljena od dva slova *on*) stoji, i to prilično dosljedno, na početku riječi ili združenica (ponekad iza preporacije), dakle u grafetičkom smislu ima specijaliziranu funkciju, dosljednije provedenu nego u mnogim crkvenoslavenskim tekstovima. U grafemičkoj dimenziji ta je razlika nebitna, jer izgovor ostaje isti. Kod Skaryne na tome, početnome mjestu stoji „široko on“: **Ѵ**, koje pak uraški izdavači ne poznaju. Slovo *ot* Skaryna pak rabi isključivo na početku riječi ispod natpisanoga *t* (što i jest najizvornije mjesto korištenja i u grčkoj ortografiji): **Ѵ** (kao i u Urachu: **Ѵ**).
- Uporaba maloga slova *šta* (ur. **Ѷ**) odražava razlike u glasovnoj distribuciji uraških i Skaryninih izdanja. Srednja se okomica pruža ispod donje linije retka. U Urachu se ovo slovo samo rabi za glas /ć/ (s natpisanim trima točkicama označuje glas /šč/: **Ѷ**), s time da se povremeno za isti glas upisuje i slovo **Ѷ**, čijom se uporabom uspostavlja veza s praksom upisivanja slova *đerv* u zapadnoj (bosanskoj) ćirilici (gdje najčešće izgleda drugačije, u simetričnu obliku **Ѷ**, za glasove /đ/ i /ć/). Riječ je zapravo

o Skaryninu slovu *č* (𐌆), zarotiranom za 180° (u uraškim izdanjima: 𐌆); u inventaru uraške tiskare dakle ga nije bilo, ali oblikovna bliskost s ćirilčkim *č* omogućila je iskazivanje poznavanja zapadne (hrvatske) ćirilice. Usporedimo li ta dva slova u uraškim izdanjima (zarotiramo li dakle slovo *č*), vidjet ćemo da ipak nije riječ o istome obliku (𐌆 : zarotirano *č* 𐌆); slovo *đerv* izgleda kao pravilno zarotirano slovo *č* iz Skaryninih izdanja: 𐌆 – 𐌆. Kao da su priređivači uraških izdanja posegnuli za slovom iz Skarynina fonda. Takvu smjeliju intervenciju u inventar zasigurno je potaknula uporaba ovoga slova u paralelnom glagoljskom izdanju *Novog testamenta* (1562–1563), ali još više poznavanje zapadnoćirilčkih knjiga među našim glagoljašima u Urachu; naime, ono tamo, kao i ovdje, predstavlja glas /č/, baš kako je većinom i u uraškim izdanjima slučaj (uz rijetke primjere da označuje glas /j/, kao u glagoljičkim odnosno čakavskim tekstovima). Budući da je slovni nacrtak u uraškim izdanjima između *č* i „zarotiranog“ *đerva* ipak minimalno različit, do odluke da se *đerv* uvrsti u teksturu *čNt* moralo je doći još pri crtanju slova, prije lijevanja.¹⁴ Za glasovnu skupinu /št/ (koju je ovo slovo označavalo u istočnim crkvenoslavenskim tekstovima) pisala su se dva slova: 𐌆𐌆. Za čakavske tekstove karakteristična glasovna skupina /šč/ pisala se također dvama slovima: 𐌆𐌆 ili pak slovom *šta* ponad kojega su stajale tri upisane točkice: 𐌆. Skaryna, dakako, nije poznavao ni taj oblik ni *đerv*.

- Malo slovo *c* u uraškim izdanjima uobičajenog je oblika 𐌆, vrlo slično obliku kod Skaryne 𐌆. Kao ni kod drugih slova s razmjerno rijetkom distribucijom, nema oblikovnih inačica.
- Malo slovo *š* u uraškim tekstovima (𐌆), kao i u Skaryninima (𐌆), ima identičan oblik i proporcije.
- Malo slovo *č* također ima isti oblik i proporcije (ur. 𐌆: Sk. 𐌆).
- Oblik maloga jera u uraškim izdanjima (𐌆) blizak je tradicionalnim predlošcima; kao u hrvatskim glagoljskim i zapadnoćirilčkim tekstovima rabi se samo ovo slovo za poluglas; Skaryna pak razlikuje jorove (𐌆) od jerova (𐌆). Uporabom jednoga jera uraški izdavači slijedili su uzore u hrvatskim glagoljskim tekstovima, no opredjeljenje za oblike jera također je odraz oslanjanja na hrvatsku zapadnoćirilčku praksu.

¹⁴ *pokusnim* otiscima (Jembrih 2008: 44–47) ni u *Tabli za dicu* (usp. faksimil: 27) ovo slovo nije no kao dio slovnoga inventara.

- Premda se u mnogo primjera bilježi odraz staroga *jata* (e/i), ovo se slovo, u varijanti niza malih slova – kao odraz grafijskoga konzervativizma (karakterističnog u različitoj mjeri i u hrvatskim glagoljskim i zapadno-ćiriličkim tekstovima) – piše i u svom izvornom obliku, kako u uraškim izdanjima (ѣ), tako i u Skaryninima (ѣ); u oba slučaja s ispruženim deblom preko gornje redačke linije (naglašenije se središnja linija izvlači kod Skaryne). Slovo *jat* u uraškim izdanjima, baš kao ni u Skaryninima, ne stoji za vrijednost /ja/, kako bismo mogli očekivati poznajući glagoljsku ili stariju ćiriličku praksu, dakle stoji uvijek iza suglasnika.
- Malo ligaturno *ju* u uraškim izdanjima piše se kada je potrebno (ѣ); ponad slova redovito stoji apostrof; a slično je i s ligaturnima (ѣ, ѣ), gdje također uvijek stoji natpisan apostrof. U Skaryninim izdanjima ligaturno *ju* pojavljuje se s natpisanom dijakritikom ili bez nje (ѣ, ѣ).
- Malo ligaturno *ja* kod Skaryne vrlo je rijetko, no uvijek s natpisanom kosom crticom (apostrofofom) koja sugerira izgovor /j/ ispred /a/.
- Isto je i s malim ligaturnim *je*; glasovna sveza /je/ predstavlja se najčešće natpisivanjem apostrofa ponad e (ѣ), ili tek s pretpostavljenim glasovnim ostvarajem intervokalnoga /je/. Natpisivanje apostrofa označavalo je, i u Urachu i kod Skaryne, prejotaciju, pa odatle i njihovo pleonastičko natpisivanje ponad ligaturnih sveza u uraškim izdanjima. Takvo natpisivanje kose crtice za obilježavanje palatalnosti i prejotacije bio je običaj i u Skaryninim izdanjima. Zanimljivo je da je takvo *je* ponekad predstavljalo sam glas j (ѣѣѣѣ „jedini“), pa je upravo to razlog da se njime u *Tabli za dicu* iz 1561. (usp. sliku 2) predstavilo u azbučnome nizu slovo đerv (koje je upravo u hrvatskim glagoljskim tekstovima bilježilo glas /j/).
- *Thitu* nismo pronašli u veličini razine 4 (tekstura malih slova), nego samo u veličini 3 (najniža razina velikih slova, kojom su se zapisivali i brojevi folija u desnom uglu r-stranica), no pretpostavljamo da – kao ni kod drugih rijetkih slova – ni ovdje nije bila velika razlika između kategorije malih i velikih slova, kao ni uopće prema obliku iz crkvenoslavenskih tekstova: ѣ.
- Mali *psi* ѣ u uraškim izdanjima ne spušta se ispod retka kao što je bilo uobičajeno i u crkvenoslavenskoj uncijali; iako se dijelom natpisuje iznad retka, prevladava i ovdje već dojam uncijalnosti.

Usporedba malih slova u uraškim i Skaryninim izdanjima:

	a	b	v	g	d	e	ž	з	z	ï
Urač	д	б	в	г	д / А	е	ж	з	з	ï
Skaryna	А	Б	ВВ	Г	Д / А (Ѧ)	Е / Е / Е	Ж	З	З	И

	i	ġ	k	l	m	n	o	p	r	s	т
Urač	и	ġ	к	л	м	н	о	п	р / р	с	т
Skaryna	И	-	К / К	Л	М	Н / Н	О / О	П	Р / р	С	Т

	u	f	h	ô	ċ	c	č	š	ь	é	ju	ja
Urač	у / оу	ф	х	ѡ	ѣ	ц	ч	ш	ь	ѣ	ю	ѧ
Skaryna	Ѧ / Ѧ	Ф	Х	ѡ	ѣ	Ц	Ч	Ш	Ь	ѣ	Ю	ѧ

Na temelju upravo predočenog uvida u osnovnu teksturu uraških izdanja, pisanu malim slovima, u odnos tih slova prema (pod)naslovima pisanima velikim slovima i uvodnim poglavljima pisanima svojevrsnim hibridnim tipom slova (između zone velikih i malih slova), dade se oblikovati nekoliko zaključaka na imanentnoj razini, a i na usporedbenoj (prema Skaryninim izdanjima, najstarijem crkvenoslavenskom ćiriličkom tisku, zapadnoćiriličkom tisku):

- Osnovna tekstura (malih slova) uraških izdanja pisana je ustavnom ćirilicom, baš kako su pisana i standardna crkvenoslavenska izdanja.¹⁵ Spuštanja slovnih dijelova iznad ili ispod redačkih linija nisu ništa učestalija nego u crkvenoslavenskim tekstovima; štoviše, stupanj dvolinijskosti u uraškim izdanjima veći je nego u crkvenoslavenskim tekstovima i veći nego u Skaryninim izdanjima, što se vidi kod minuskulnih slova *d* (kod inačice preuzete iz velikih slova uklonjene su nožice, a natpisana gornja linija), *z*, *r* (inačica preuzeta iz niza velikih slova), *f*, *b*. Upravo takav naglašeniji dvolinijski (uncijalni, ustavni) postav slova u retku u uraškim izdanjima temeljna je razlika prema zapadnoćiriličkoj teksturi (rukopisnoj i tiskanoj).

¹⁵ Slabi dijelovi vrlo brzo su i u ćiriličkoj uncijali (ustavu) izbačeni iz glavne zone retka – iznad gornje (uglavnom okomito /ligaturno/ *u*, *e*) i ispod donje redačke linije (uglavnom *d*, *z*, *z*, *r*, *u* / digrafsko/ *f*, *b*, *ċ*, *c*, *th*). Daljnja je minuskulizacija u uncijali (crkvenoslavenskim tekstovima) zaustavljena, sve dok se nije počela razvijati ćirilička minuskula.

- Razlika između osnovne teksture malih slova (s jedne strane) te uvodnih tekstova i (pod)naslova (s druge strane) u Skaryninim tekstovima znatno je prepoznatljivija nego u uraškim izdanjima. Iz niza velikih slova u osnovnu teksturu u uraškim izdanjima prebačeni su povremeno (i to kao alternativa također upisanim crkvenoslavenskim oblicima, u različitim omjerima): *v, d, r*,¹⁶ *e, ô*. U Skaryninim izdanjima zapažamo u toj osnovnoj teksturi (malih slova) tek karakteristično naglašeno oblo *v* (uz klasično crkvenoslavensko) te „dvostruko oblo e“. Između uraških i Skaryninih izdanja najveća je i najvidljivija zajednička posebnost u osnovnoj teksturi – uporaba izrazito obloga slova *v* (Ⓔ).
- Slovno polje u uraškim izdanjima naglašenije je kvadratično, a njegova širina prilično ujednačena od slova do slova, što odaje vizualni sklad; u dukтусu se blago prepoznaje razlikovanje tankih (okomitih) i debelih (vodoravnih) linija kao dalji odjek rukopisne prakse pisanja koso zarezanim perom. U Skaryninim izdanjima slovno je polje izduženije u visinu, širina slova vrlo je različita, a pri rezanju slova umnogome se računa da se razlikovanjem tankih i debelih linija, te čuvanjem serifa (koji u uraškim izdanjima uglavnom izostaju) oponaša rukopisne uzuse.
- Proporcije slovnih polja u uraškim izdanjima puno su ujednačenije (što je znatniji tipografski doseg), za razliku od Skaryninih izdanja gdje su velike razlike između vrlo uskih (znatno češćih) i vrlo širokih varijanti nekih slova (*o, s*).
- Dominantna pak vizualna razlika između uraških i Skaryninih izdanja (i crkvenoslavenskih), ona koju oko prvu zapaža i na temelju koje se zaključuje o posebnosti ćirilice uraških izdanja, svodi se prije svega na različit slovni (grafemski) inventar: u uraškim izdanjima nema tako „širokoga o“, *ypsilona za /u/, jora, jeryja, prednjeg jusa, niza nadrednih znakova; riječ je*

¹⁶ Alterniraju dva oblika onih slova koja su u teksturi učestala. Razlika na kojoj se inzistira nema uporišta u funkcionalnosti (ni grafičkoj ni grafematskoj), vjerojatno primijenjena s načelom da „razlikovanje radije“. U Skaryninim izdanjima ne alterniraju dvije inačice slova *d* i *r* (kao u uraškim izdanjima), pojavljuje se samo „klasičan“ crkvenoslavenski oblik. Alterniraju samo dvije inačice slova *v*. S druge strane, kod Skaryne se variraju naprimjer dvije inačice slova *o*, imenom *ou* (za broj 70; „uska“ i „široka“; prva inačica ima grafički zadatak da stoji na početku riječi, s dijakritikom), dvije inačice slova *s*, imenom *slovo* (za broj 200; također „uska“ i „široka“; bez prepoznane grafičke funkcije). Vrlo je zanimljivo da se na marginama, u najmanjoj teksturi, uvijek od navedenih slova uprabljaju samo „posebne inačice“, vjerojatno zbog svog „uncijalnijeg“ (dvolinijskoga) karaktera (s reduciranim slabim dijelovima, izbačenima iz glavne zone retka). Đorđić nije bio zamijetio posebnost dvojne uporabe ovoga slova, pa tako ni ovoga umanjenog „velikoga R“ (1987: 193).

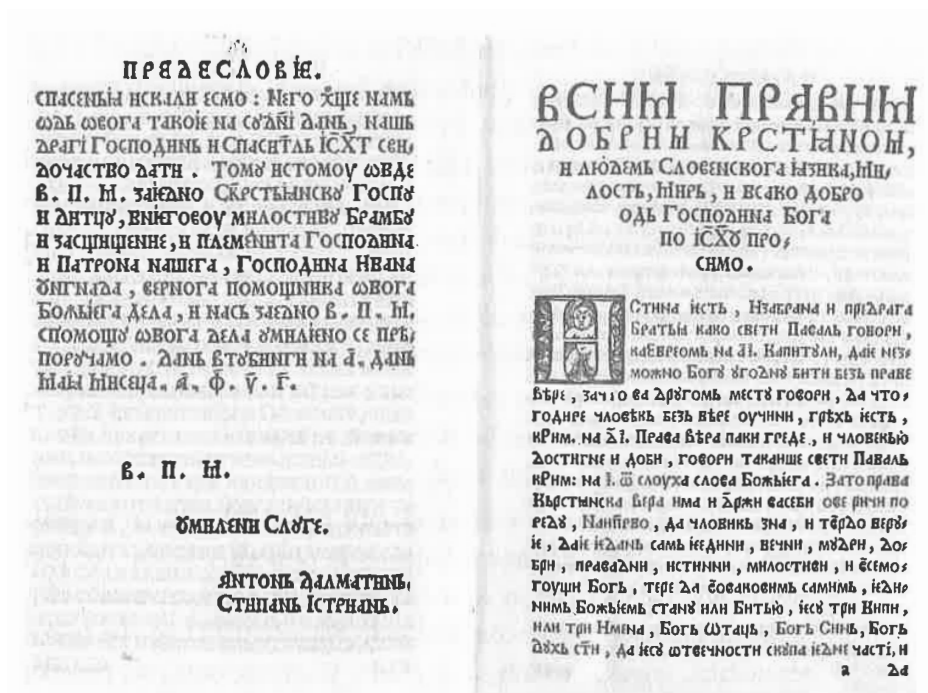
sveukupno o velikoj zastupljenosti tih slova i znakova u osnovnoj teksturi crkvenoslavenskih tekstova istočne provenijencije, pa je razlika očigledna i na prvi pogled. Inventar slova uraških izdanja vrlo je funkcionalno uređen prema sastavu hrvatskoga čakavskoga književnog jezika u ranom novovjekovlju (posebice poznat iz glagoljskih knjiga), uz blage iznimke; dakle broj raznolikih slova bitno je manji nego u crkvenoslavenskim izdanjima (Žagar 2016).

- Jedna je od većih razlika prema Skaryninim izdanjima i izostanak brojnih nadslovnih znakova, uobičajenih u crkvenoslavenskim knjigama, kraćenja riječi uz pomoć natpisivanja slova. Razlika i u odnosu na crkvenoslavenske ćirilčke tekstove, ali i u odnosu na hrvatske glagoljičke, nalazi se i u gotovo posvemašnjem izbjegavanju kraćenja (kontrakcija i suspenzija). Osnovni je motiv tomu zasigurno bilo nastojanje da tekst čitatelju bude što čitljiviji, bez ikakvih mogućih zapreka; posve je to bilo u skladu s protestantskim težnjama prema što većoj razumljivosti biblijskoga teksta.
- Sličnost sa Skaryninim izdanjima u uraškim se izdanjima prepoznaje u bliskom odnosu nekih ortografskih rješenja na razini iznad uporabe grafema s praksom u istodobnim latinskim knjigama (dakle s otklonom od crkvenoslavenske prakse): kraćenja (u uraškim izdanjima rijetkima čak i za *nomina sacra*; upravo kao i u istodobnim latinskim tekstovima), uporaba razgodnih znakova (velikih slova, interpunkcije), napuštanje kontinuiranog pisanja. Usporedba ortografije ovih dvaju nizova izdanja, u odnosu prema istodobnoj praksi u latinskim/latiničkim tekstovima obuhvaćaju se u posebnom radu (usp. Žagar /u tisku/).
- Bliskost osnovne teksture uraških izdanja pisane malim slovima s tiskonom „bosančicom“ odnosno zapadnom minuskulom (prije svega s tiskom bosanskoga fratra Matije Divkovića, 1563–1631) ne svodi se na uporabu istih slovnih inačica (iako je to kod nekih velikih slova očigledno), nego na slične proporcije slova, odnos linija, i zapravo na sličnu – dvolinijsku ustavnu (uncijalnu) strukturu (uz to što Divković rabi slova razvijena kroz dugu povijest zapadnojužnoslavenske minuskule). Sličnosti Divkovićevih s uraškim izdanjima snažno pridonose i uzusi ranonovovjekovne ortografije (interpunkcija, uvrštavanje u tekst velikih slova, reducirana kraćenja; odsutnost brojnih dijakritika karakterističnih za crkvenoslavenske tekstove, uglavnom napušteno kontinuirano pisanje).¹⁷

¹⁷ O pitanju predložaka Divkovićevih izdanja, o mogućnostima da se Divković okoristio protestantskim predlošcima uspoređi Grmača i Žagar 2017.

- Bliskost onodobnoj hrvatskoj ćirilčkoj praksi, tiskanoj (dubrovačkoj) i rukopisnoj (knjiškoj), ali i poznavanje hrvatskih glagoljičkih tekstova, prepoznaje se u uporabi slova đerv (za glas /ć/, uz slovo *šta* za isti glas; rijetko i za glas /j/), prisutnosti isključivo jera (dakle ne /i/ jora; i to samo na grafetički najčvršćim pozicijama, npr. na kraju riječi iza suglasnika, ispred slova za prejetirane vokale...), u redovitoj uporabi ligaturnoga (okomitog) *u* (za razliku od raznolikog stanja u Skaryninim izdanjima). Već spominjana odsutnost crkvenoslavenskih nadslovnih znakova također je odraz poravnavanja prema hrvatskoj (ćirilčkoj, glagoljičkoj) praksi.
- Priređivači uraških izdanja napustili su i grafetičko razlikovanje inačica istoga slova (npr. „uska“ inačica slova *on* Ѡ, i „široka“ Ѣ – s dijakritikom, kao oznaka da njome počinje riječ).
- Strukturirano istraživanje odnosa uporabe grafetičkih sredstava u uraškim i Skaryninim izdanjima zahtijevalo bi posebnu obradu; već prvi dojam upućuje na to da su se uraška izdanja još više poravnala s istodobnom latinskom tiskarskom praksom (npr. učestalija uporaba zareza, dvotočaka, zagrada, velikih slova /često, u „grozdovima“, na početku skupine imenica/, izdvajanje jednoslovnih ili dvoslovnih riječi bjelinom od osnovne /prethodne ili sljedeće/; reduciranje kraćenja).
- Prema različitim odljevima istih slova u Skaryninim izdanjima (bez ikakve razlike po funkciji, usp. u tablici razlika slova *d, e, k, n...*), moglo bi se pomisliti da je u Skaryninoj praškoj tiskari surađivalo više majstora koji su crtali i odlijevali ista slova s jedva vidljivim razlikama.
- O nacrtanim razlikama između velikih i malih slova u uraškim ćirilčkim izdanjima, prema Skaryninima, raspraviti ćemo sabirući spoznaje o velikim slovima.

U kojoj dakle mjeri uraška mala slova iskazuju sličnost s istovrsnim (malim) slovima u Skaryninim izdanjima? Pogledamo li inventar Skaryninih „malih slova“ (u osnovnoj teksturi), kao i tekture predgovorâ (koja je u osnovi bliska postavu „malih slova“), uočili smo već da u uraškim izdanjima prepoznamo bliskost tek sa V (Ѧ, koje u obama tekstovima alternira s tradicionalnim Ѧ : ur. Ѧ, Ѣ), te s dvostruko oblim E (Sk. Ѣ : ur. Ѣ), vodoravnim Ž (Sk. Ѫ : ur. Ѫ). U uraškim izdanjima, vidjeli smo, ima primjera da se među mala slova uvrstavaju neke osobine inventara velikih slova kod Skaryne (npr. jedna inačica slova *r*). Ne može se stoga reći da uraški priređivači slijede Skaryninu praksu pisanja malih slova, nego samo da je nekoliko slova vjerojatno bilo uzorom. Skaryna, naposljetku, naglašenije slijedi rukopisne uzuse, što

Slika 5: Posljednja stranica posvete kralju Maksimilijanu II. i početak predgovora u Prvom dijelu *Novog testamenta* (pretisak: 8–9)

se najbolje vidi u zavijenijim slovним linijama; u češćem izbacivanju dijelova slova iznad i ispod dviju glavnih linija, nerijetko i polovicom veličine slova; u razlikovanju tankih i debelih linija (što slijedi duktus pisanja zarezanim perom), u naglašenijoj prisutnosti serifa i sl.

Velika slova, različitih redova veličina (u /pod/naslovima, kao inicijali i velika slova u osnovnoj teksturi), uvijek su likovno zanimljivija, pomnije izvedena, geometrijski prepoznatljivija, čime i više privlače pozornost. Zbog uporabe na vidljivim pozicijama ostavljaju upečatljiv dojam, pa i u osnovnoj teksturi gdje se često koriste kao velika slova na početku sintaktičkih cjelina, imena, katkad i imenica općenito. U uraškim izdanjima ona dakle imaju naglašenije osebnosti u odnosu na tradicionalnu crkvenoslavensku praksu, što je bio prepoznao i Petar Đorđić (1987: 193). U posebnu, prijelaznu kategoriju pripada tekstura ispisana slovima većima od osnovne teksture (malih slova), a manjima od naslova i podnaslova, kojom su ispisani predgovori određenim većim tekstnim cjelinama.¹⁸ Proporcije slova nešto su veće ondje

¹⁸ Ovim su registrom pisani dijelovi naslova ispod dviju razina velikih slova, posveta čitavom izdanju (1–8), predgovori četirima evanđeljima (Matej /27/, Marko /123–124/, Luka /184–186/, Ivan

nego u osnovnome tekstu, kao i debljina slovnih linija, a infiltracija velikih slova (kojima su prvotno „stanište“ naslovi i podnaslovi) zamjetnija. Posrijedi je svojevrsan „prijelazni tip“ pisma, od uzusa velikih slova do malih, čime se također poništava čvrsta opozicija između ta dva niza (kao što je u Skaryninim izdanjima).

Velika slova služe i kao razgodno sredstvo unutar osnovne teksture pisane malim slovima, na početku sintaktičkih cjelina, ali i kao sredstvo izdvajanja imena, osobito *nomina sacra* (svim slovima ili samo prvim, odnosno prvim slovom združnice),¹⁹ nerijetko uopće imenica, a katkad i drugih vrsta riječi. Njihov oblik odgovara nizu velikih slova koja stoje u (pod)naslovima, a veličina je u najnižem registru (u odnosu na /pod/naslove), no još uvijek funkcionalno veća od teksture pisane malim slovima. U iste svrhe velika se slova koriste i u tekstnim cjelinama zapisanima na vanjskim marginama, no tu je riječ zapravo o posve novom tekstnom okviru i drugačijim unutarnjim zakonitostima grafijskog oblikovanja.

- Slovo A okrenuto je u nizu naslovnih, velikih slova uraških izdanja nalijevo (А; u prejetiranoj inačici Ꙑ), a izvorno se – u istočnoj crkvenoslavenskoj ćirilici – reflektira na razvoj staroga ćirilčkog slova za prednji nazal koji se u istočnooslavenskim jezicima izgovarao kao /ja/ (kod Skaryne u minuskuli ꙗ). Od maloga slova (а) razlikuje se po uključenoj nožici okrenutoj, kao postament, nalijevo. Stanje je identično kod Skaryne (min ꙗ : maj. ꙗ). Riječ je o jednoj od najprepoznatljivijih zajedničkih osobina uraških i Skaryninih izdanja. U teksturi predgovorâ uraških izdanja upisuje se inačica poznata iz niza malih slova – ꙗ, dakle kao u crkvenoslavenskim tekstovima, no s blagom razlikom: „trbuh“ slova malo je podignutiji u odnosu na donju redačku liniju i vertikalnu osovinu slova (hastu).
- Veliko naslovno B (Б) u uraškim se izdanjima ne ističe bitno oblikom u odnosu na malo slovo (б); u velikom B gornja se horizontala pruža nešto više udesno nego što je postavljen „trbuh“ slova; isto je tako i u teksturi predgovorâ, kao i u teksturi malih slova. Kod Skaryne velika inačica slova se razlikuje: ima zaobljen prijelaz horizontale u vertikalu (Б). Uraški majstori dakle ovaj oblik nisu preuzeli iz Skarynina tiska (zabilježili smo taj oblik samo u jednom inicijalu, na str. 288 /130B/, polja veličine 22 x 22 mm: sken).

/285–287/), predgovor Djela apostolskih (362–367), kolofon 1. dijela; predgovor poslanicama Svetoga Pavla (469–474) u drugom dijelu.

¹⁹ Jednoslovne ili dvoslovne, rijetko i troslovne riječi (najčešće prijedlozi), pišu se sa sljedećom riječi u združnici, baš kako je bilo i u starijoj rukopisnoj praksi. Izdvajanje velikim slovom provodi se tada isticanjem prvoga slova.

- Majuskulno V, za razliku od stanja u nizu malih slova (zaobljena oblika **Ɱ**), ima i u uraškim izdanjima uspravnu osovinu (pa se referira na drugu minuskulnu inačicu: **Ɱ**); slova oka su s desne strane izrazito obla (donje je oko veće i poravnano s donjom linijom čime se postiže dojam uglastosti) i ne dodiruju se (**Ɱ**). Kod Skaryne u naslovima i podnaslovima zatječemo isključivo **Ɱ**. I ovdje je očigledno da su uraški majstori preuzeli oblik iz Skaryninih izdanja. U predgovorima izdanja oblik je konzervativniji (**Ɱ**), ujednačene veličine oka te spojenih oka u okomici, dakle kao u nizu malih slova. U predgovorima se javlja u majuskulnoj teksturi i obla inačica karakteristična za niz malih slova, samo uvećanih proporcija: **Ɱ**.
- Veliko G u uraškim izdanjima nema nikakve osebjnosti (**Γ**), ni prema teksturi malih slova, kao ni kod Skaryne (**Γ**); razlike su samo u proporcijama.
- Veliko D izgleda u uraškim izdanjima bitno različito od onih u crkvenoslavenskim izdanjima: (**Ɱ**); u (pod)naslovima stoji isključivo taj oblik, koji se bio preuzeo i u osnovnu teksturu malih slova, samo s poravnanom lijevom linijom „trbuha“ (**Ɱ**). U teksturi predgovorâ stoji, uz prvu, i uvećana druga inačica minuskulnoga *d*: **Ɱ**. Kod Skaryne u (pod)naslovima stoji isključivo izvedenica klasičnog oblika, s čvrstim postamentom, no bez repića koji bi se uobičajeno spuštali ispod donje linije: **Ɱ**. I u nizu velikih i malih slova Skaryninih izdanja očigledno je izbjegavanje probijanja donje redačke linije, čime se opet izbjegla minuskulna dimenzija teksta. Važno je naglasiti da je uraška inačica ovog velikog slova znatnije različita u odnosu na Skarynino rješenje (po reduciranju postamenta i usmjerenju nalijevo gornje linije).
- Veliko E nema u uraškim izdanjima ravnu osovinsku okomicu (**Ɱ**), a gornji i donji dio imaju zasebnu oblu liniju; širina slova veća je nego kod također oblih „prijelaznih“ slova predgovorâ, i nego kod malih slova (**Ɱ**). Isti oblik u Skaryninu nizu velikih slova (**Ɱ**) također upućuje na to da su uraški priređivači slijedili ovaj predložak.
- Za razliku od inačice maloga slova (**Ɱ**), kod velikoga Ž gornji je dio znatno manji i sastoji se samo od dva simetrično postavljena kraka koji se račvaju iz zajedničkoga debla (**Ɱ**). Gornji dio natpisuje se iznad retka, i to je jedan od rijetkih primjera natpisivanja u naslovima. U teksturi predgovorâ stoji opet različita inačica gdje je gornji dio slova također malen, no križasta oblika: **Ɱ**, što je zacijelo bliže nizu velikih slova. Skarynino

veliko slovo izgleda vrlo slično uraškome: **ѣ**, pa je i ovdje zasigurno riječ o izravnom utjecaju.

- Veliko slovo *З*, imenom *zelo* (u funkciji broja 6), ima u uraškim izdanjima oblik poznat iz crkvenoslavenske prakse, blizak latiničkome S (**Ѕ**); oblik je posve blizak onome u nizu malih slova. U raspoloživom korpusu Skaryninih izdanja nismo pronašli ovo veliko slovo, ali bilo bi posve očekivano u istom ili vrlo sličnom obliku kao i uočena minuskula **ѕ**.
- Slovo *Z* u velikoj, naslovnoj inačici izrazito je oblo i s donjim zavijutkom na lijevoj strani (**З**), za razliku od oblika u teksturi predgovora koji je isti kao u nizu malih slova (**з**), s ravnom gornjom linijom. U Skaryninim izdanjima majuskulna je inačica slova gotovo identična kao u uraškim tiskovinama: **З**.
- Veliko slovo *iže* (**Ї**) u uraškim izdanjima stoji ne samo u osnovnoj teksturi, nego i u naslovima, također za glasove /i/ i /j/, i to s pripadajućom dijakritikom: **ѣ**; u teksturi predgovora u istom je obliku u glasovnoj funkciji, dok za pisanje broja služi „prelomljena“ inačica: **ѣ** (pod titlom). U glasovnoj vrijednosti piše se puno rjeđe nego slovo *i*. Zanimljivo je da je u *Tabli za dicu* iz 1561. godine, kao i u pokusnim listovima, ovo slovo postavljeno na kraj azbuke (vjerojatno zbog sličnosti s glagoljičkim jerom u obliku štapića **I**, koji je i pripadao kraju azbuke). *Iže* se koristi dakle puno rjeđe nego *i*, uz blaga odstupanja u dinamici kroz korpus; tek bi računalna analiza mogla ustvrditi distribucijske tendencije. Kod Skaryne oblik iz naslova izgleda drugačije, bez natpisanog „apostrofa“ ili s natpisane dvije točkice: **ѣ** ili **ѣ**, dok se u tamošnjoj teksturi velikih slova pojavljuje vrlo rijetko inačica **ѣ/ѣ**. Rijetkost uporabe ovog slova u Skaryninim izdanjima možda se može dovesti u vezu s njegovim čestim korištenjem u digrafu jery **ѣѣ**, kojemu je desna sastavnica.
- Majuskulno *I* (i) u uraškim izdanjima i u naslovima (**И**) i u teksturi predgovora (**И**) apsolutno dominira za glasove /i/ i /j/. Slovo je identično u osnovnoj teksturi malih slova. U Skaryninim izdanjima veliko je slovo nešto drugačije: povezna je linija ukošena – s lijeve je strane nešto niže, a zdesna više postavljena: **И**, baš kako smo vidjeli i u minuskuli.
- Slovo *đerv* ispisuje se – kao što smo istaknuli – isključivo u osnovnoj teksturi (nizu malih slova) kao obrnuto *č* (**ѣ**), i to uglavnom za glas /č/, rijetko i za /j/ (uz uobičajeno slovo *šta* u istoj funkciji), baš kako je stajao i u bosanskoj, dalmatinskoj, uglavnom i u dubrovačkoj

ćirilici.²⁰ U Skaryninim pak izdanjima đerva dakako nema; ligaturno *je* ondje se prilično rijetko piše, pa je taj izostanak „otvorio“ mogućnost uključivanja ovoga slova (poznatog iz zapadnoćirilčkih i starijih crkvenoslavenskih tekstova) za mjesto *đerva* u azbuci *Table za dicu*.²¹

- Veliko K u uraškoj tiskari izgleda u naslovima poput primjera iz latinske kapitale (**K**), tek je donja kosa linija nešto deblja u odnosu na gornju, zauzima nešto veći donji prostor retka nego u nizu malih slova. U teksturi predgovorâ deblo ovog slova nešto je deblje, a krakovi zaobljeni: **K**; oblik je svakako bliskiji onome iz niza malih slova, nego velikih. Kod Skaryne krakovi su ujednačeniji i obliji: **K**. Oblik iz uraških izdanja blizak je Skaryninu, ali i svim starijim oblicima ovog velikog slova u crkvenoslavenskim tekstovima.
- Veliko L u uraškim izdanjima izgleda ujednačeno, redovito simetrično: **L** (u naslovima), **L** (isto i u teksturi predgovorâ). Oblik podsjeća na izokrenutu latiničku kapitalu V. Kod Skaryne pak stoje oblici poznati iz crkvenoslavenske prakse **L**, **L**, s lijevom linijom koja se izvlači iz desne na njezinoj polovici i u oblom luku usmjeruje nalijevo prema dnu retka, značajno različiti od tamošnjeg malog **L**. Taj se Skarynin oblik velikoga L ne podudara s uraškim istovrsnim rješenjem.
- Veliko natpisno M (**M**) jedno je od posebnijih u uraškim izdanjima, različito od u osnovi neutralne varijante maloga slova (**M**); u teksturi predgovorâ oblik je blizak onome iz niza malih slova, no ipak malo različitih proporcija (bliskiji latiničkoj kapitali): **M**. Između dviju usporednih okomica spojne linije postavljene su u donju polovicu slova i oblo izvedene. U Skaryninim izdanjima veliko je M gotovo identično kao u uraškim: **M**, dok mala inačica ovog slova (u osnovnoj teksturi) ima „klasičan oblik“ **M**, blizak više crkvenoslavenskim inačicama, nego latinskoj kapitali (kao što je slučaj s nizom malih slova u uraškim izdanjima). Ovaj oblik velikog slova vođen je motivom dvostupnjevite organizacije ustavnih slova (u

²⁰ Posebno su zanimljive razlike između slova u *Probnom otisku* (1561) i *Table za dicu* (1561), te mlađih izdanja – *Artikula* (1562), *Novog testamena* (1563) i dr. Nema sumnje da su se slova iznova oblikovala, s vremenom dorađivala. Naprimjer, u *Tabli za dicu* nema jera na kraju azbuke ni u kojem nizu.

²¹ Na mjestu velikoga *đerva* (koji je bio – vidjeli smo kod niza malih slova – izvan Skarynina sustava) u *Tabli za dicu* izveden je posve neobično – kao tradicionalna (crkvenoslavenska) ligatura *je* (**JE**), možda dijelom i zbog vizualne sličnosti sa složenom izvedbom glagoljskoga *đerva* (**JE**), usp. ovdje sl. 2, u 2. retku; međutim, to slovo u uraškim izdanjima služi samo za pisanje glasovne skupine /je/ (kao i u crkvenoslavenskim tekstovima; u nizu velikih i malih slova, kao i u prijelaznoj formi predgovora).

dvolinijski definiranom retku), gdje su gornji i donji dio slova podjednake veličine (usp. naprimjer i oblik slova *ša* i *šta*).

- Veliko N u uraškim izdanjima u naslovima spojnicu spušta posve koso spajajući vrh lijeve okomice s podnožjem desne (**N**); i ovo slovo posve odgovara obliku latiničke kapitale. Od male inačice razlikuje se po tomu što se kosa linija pruža punom dužinom – od vrha lijeve vertikale do podnožja desne. Nacrtak i omjeri isti su i u teksturi predgovorâ (**N**). Naglašena ukošenost gradila se u odnosu na ravno postavljenu spojnicu slova I. Kod Skaryne spojnica je puno slabije istaknuta, tek je blago ukošena (taman obrnuto, ali još uvijek dovoljno funkcionalno da se razlikuje od slova I): **Н**, što i odgovara crkvenoslavenskoj praksi.
- Za velika O u uraškim izdanjima može se reći da čine gotovo pravilnu kružnicu (**O**), koja još kopira debljinu linija kod perom ispisanog slova (tanji su dijelovi kod kojih se linija povlači slijeva nadesno); u teksturi predgovorâ kružnica je još pravilnija (bliske izvedbe onima u osnovnoj teksturi, malih slova), a debljina linije se ne razlikuje: **О**. U Skaryninim tekstovima oblik je naglašeno elipsast, izdužen u visinu: **Ө** (slično kao u tamošnjem nizu malih slova).
- Veliko P u uraškim je izdanjima uobičajeno, gotovo identično s oblikom u teksturi malih slova; pojavljuje se u dvije inačice – u izduženijoj (**П**) te u kvadratičnijem slovnom polju (**Π**); u teksturi predgovorâ stoji samo prvi oblik (**П**). Kod Skaryne nema posebnosti: **П**, osim što je – uobičajeno za niz velikih slova – i ono uže (izduženije) oblikovano.
- Veliko R u uraškim izdanjima, kao i u jednoj inačici malih slova, izrazito ima oblo oko, a osovina ne prelazi donju liniju (naslovi: **Р**; tekstura: **Р**). U teksturi predgovora isključivo se piše ta inačica, dakle ne i crkvenoslavenska kao u teksturi malih slova. Kod Skaryne stoji gotovo identičan oblik: **Р**, tek s nešto većim slovnim okom.
- Veliko S u uraškim izdanjima, u (pod)naslovima, odražava široko otvoren dio pravilne kružnice **С**, što također znači da se smjestilo u kvadratičnom slovnom polju; u teksturi predgovorâ elipsa je još šire otvorena (lijeva polovica): **С**, jednako kao u teksturi malih slova. Skaryna među majuskulama rabi oblik **С**, uži (izduženiji), gotovo zatvorene elipse (gotovo ravno povučениh desnih linija, čime se još slijede uzusi duktusa/rukopisa).
- Ni kod velikoga T nema velikih posebnosti: u uraškim izdanjima stoji tako u naslovima i u teksturi predgovorâ: **Т** / **Т**, s očiglednim serifima

kao tragovima rukopisne prakse. Kod Skaryne stoji gotovo identičan oblik (tek nešto izduženijih proporcija): **Т**. Ipak, zbog nekarakterističnosti nacrtka ta sličnost nema preveliku težinu.

- Za razliku od ligaturnoga *u* među malim slovima, veliko je ligaturno U posve simetričnih krakova koji zauzimaju u razmjerima manje prostora nego među malim slovima; ti krakovi tek blago nadvisuju gornju redačku liniju, a osnovno oko je u visinu izduženog, elipsastog oblika (u naslovima **Ѹ**, a u teksturi predgovorâ oblik je sličniji minuskulnom: **Ѹ'**); treba uočiti da je u tamošnjoj teksturi gornji dio slova pomaknut udesno i da je desni kraj zavijen i postavljen malo više nego što je lijevi. Vrlo rijetko, i u (pod) naslovima i u teksturi, stoji u uraškim izdanjima u istoj funkciji i digrafska inačica: **ѸѸ**. Kod Skaryne veliko je U redovito prisutno u nizu pisanom velikim slovima; redovito je simetrično, dakle kao u uraškim izdanjima na istim pozicijama: **Ѹ**.
- Veliko F u uraškim izdanjima izgleda neutralno (ustavnih proporcija): **Ф**, vrlo blago prelazi redačke linije (i u /pod/naslovima i u teksturi predgovorâ). U Skaryninim izdanjima osovina je izduženija, što znači da je i prebacivanje preko redačkih linija zamjetnije (kao u rukopisima): **Ф**.
- Slovo *h* u majuskulnome nizu u uraškim izdanjima ne probija linije, kao ni u minuskuli: u (pod)naslovima stoji **Х** (između dvije linije, „ustavnija“ forma nego u crkvenoslavenskim tekstovima; kao u latiničkoj kapitali X), dok u teksturi predgovorâ oblik je bliskiji minuskulnom: **х** (ovdje se donji lijevi krak blago spušta ispod linije; zanimljiv je posve različit dukтус: riječ je o dvjema okomito izvedenim, oblim linijama, „u zrcalu“). Kod Skaryne majuskula je također smještena strogo između dviju linija, kao u uraškim izdanjima, no zaobljenih dijagonala, što je praksa bliska onoj u crkvenoslavenskim tekstovima: **Х**.
- Veliko slovo *ot* (prema grčkoj omegi) u uraškim izdanjima (u naslovima **Ѡ**; u teksturi predgovorâ: **Ѡ**) izgleda blisko obliku kakav je zastupljen u teksturi malih slova, no i s jednom razlikom (mala su slova pravilnije okrugla, a velika u visinu izduženijih /polu/kružnica). Puno se rjeđe ondje koristi za glas /o/ nego slovo *on* (o). Kod Skaryne jedva da se vidi u dnu retka susretište dvaju *o*: **Ѣ** (redovito su ponad njih ispisani natpisni znakovi).
- Uraško veliko *šta* (ovdje za glas /ć/) ima „kanonski“ oblik, kao i slovo *ša*; središnja se okomica spušta ispod donje redačke linije (identično u naslovima i u teksturi predgovorâ **Ѧ**), baš kao i u nizu malih slova, u

uobičajenim crkvenoslavenskim tekstovima. Skarynino majuskulno *šta* izgleda bitno drugačije (Ш), upola kraće lijeve i desne okomice, slično kako će biti i kod slova *ša*.

- Veliko slovo C u uraškim izdanjima (Ц) iskazuje svoju posebnost u odnosu na minuskulu prije svega prema donjem, prema van zaobljenom repiću okrenutom udesno, koji se podvlači pod donju redačku crtu; u teksturi predgovorâ stoji oblik kao u minuskuli: Ц. U Skaryninim izdanjima oblik je gotovo identičan obliku u naslovnoj minuskuli uraških izdanja: Ц.
- Jedna od većih razlika prema crkvenoslavenskoj praksi jest oblik velikoga č: u uraškim izdanjima (Ч) gornji dio slova okrenut je nadesno; jednako je tako i u Skaryninim izdanjima (Ч). U tekstnoj majuskuli ovo slovo otvoreno je prema gore, kao i u nizu malih slova u osnovnoj teksturi: Ч.
- Veliko slovo *ša* u uraškim izdanjima posve je uobičajeno, kao i u crkvenoslavenskim tekstovima (Ш); u Skaryninim izdanjima ono je ipak bitno različito, upola skraćenih vanjskih okomica (kao i kod slova *šta*): Ш. Takvo se razlikovanje linija u Skaryninim izdanjima može dovesti u vezu s oblikovanjem dvostupnjevitog slovnog modula, gdje se većina slova sastoji od gornjeg i donjeg slovnog dijela, slične veličine, unutar slovnog polja omeđenog gornjom i donjom redačkom linijom (unutar dvolinijskog, ustavnog redačkog ustroja). Važno je uočiti da priređivači uraških izdanja ne slijede dosljedno takvu namjeru zabilježenu u Skaryninim izdanjima: dok isto načelo primjenjuju kod slova *šta*, ne rabe ga kod slova *ša*. To je dobar pokazatelj kako su posezali za različitim rješenjima, tvoreći svojevrsnu mješavinu ćirilčkih „stilova“.
- Veliko slovo *jer* (izvorno slovo za meki poluglas) u uraškim izdanjima piše se jednako kao i minuskulno: ѣ, kako u naslovima, tako i u teksturi predgovorâ. U Skaryninim izdanjima na istim grafetičkim pozicijama (npr. na kraju riječi iza suglasnika) uz *jer* (ѣ) može stajati i slovo *jor* (izvorno tvrdi poluglas): ѣ.
- Veliki *jat* u uraškim se izdanjima također ne razlikuje puno od onoga u nizu malih slova: u naslovima stoji ѣ (gornji dio slova natpisuje se izvan gornje linije), a u teksturi predgovorâ nešto je kraćeg vrška, koji se također natpisuje: ѣ. U Skaryninim izdanjima *jat* je bitno sitniji, cijelom se visinom smješta između dvije linije, poprečna vodoravna linija pruža se po sredini slova: ѣ.
- Među uraškim velikim slovima, i onima u naslovu i onima u teksturi predgovorâ (kao i u nizu malih slova), zatječemo uobičajen crkvenoslavenski

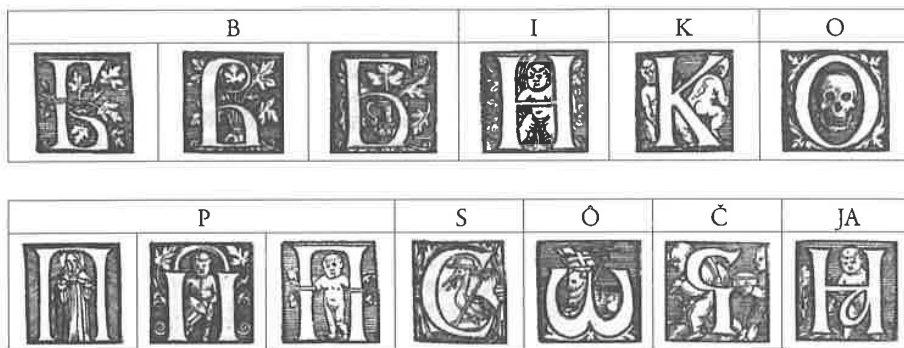
oblik **Ю** (s natpisanim apostrofofom koji dodatno upućuje prejutiran izgovor); u Skaryninim izdanjima desni se dio slova upola smanjuje (**Ю**). Takva promjena zasigurno nije odraz minuskulizacije, prije je riječ o promjeni unutar slovnoga polja uncijale/ustava.

- U uraškim izdanjima zatječemo često veliko **Ѡ** (i u naslovima i u teksturi predgovorâ), dok je u Skaryninim tekstovima ono rijetko: **Ѡ**, analogno izvedeno prema zastupljenom slovu *a*. Isti oblik u uraškim izdanjima (iako je majuskulno **Ѡ** obilato korišteno) nismo zatekli.
- Uraškome velikom **Ѣ**, ondje često korištenom, u raspoloživu Skaryninu korpusu nismo našli paralelu, kao što to slovo nismo pronašli ondje ni među minuskulama (pretpostavlja se čitanje u intervokalnoj poziciji).
- Veliko slovo *thita* u uraškim je izdanjima vodoravnom linijom presječeno napola po visini, s kračicama na obje strane (**Ѥ**); u Skaryninim izdanjima slovo je izduženije u visinu, a vodoravna linija niže spuštena, tek s blago naznačenim kračicama (**Ѥ**).

U uraškim izdanjima **inicijali**, kao dodatno urešena velika slova, nemaju svoj cjelovit azbučni niz (odnosno kojima nije pisana tekstura), koriste se vrlo rijetko, i to vrlo proračunano. Stoje isključivo na početku velikih cjelina (pojedinih Evanđelja, Djela apostolskih, Poslanica, Otkrivenja) u oba dijela ćirilčkoga *Novog testamenta*, i prema tomu lako ih je bilo predvidjeti i prirediti za tisak.²² Svi su upisani u kvadrat i urešeni ornamentima, antropomorfnim i zoomorfnim motivima. Sveukupno ih je u objedinjenom kodeksu 30: B (u trima različitim oblicima: dva su s ravnom gornjom linijom (jedan s florističkim motivima, a drugi s animalnima) shodno razlikovanju u osnovnome tekstu; treći je s gornjom oblom linijom – kao i u osnovnoj teksturi), I (dvaput), K (dvaput), O (jednom), P (u tri inačice, neovisno o stanju u osnovnom tekstu: jedna s oblom gornjom linijom /jednom/; druga s uobičajeno ravnom gornjom linijom i svečevim likom unutar slova /najčešće na početku Pavlovih poslanica; sveukupno osam puta/; treća s istim oblikom slova, ali s ucrtanim *puttom* /isključivo na početku Prve Petrove poslanice; sedam puta/), S (dvaput), Ō (jednom), Č (jednom), JA (jednom). Zanimljivo je da učestala slova u inicijalima variraju svoj oblik, pri čemu se priređivači drže načela da je raznolikost oblika poželjna, očiglednog i u

²² U glagoljičkom uraškom izdanju *Novog testamenta* inicijali imaju istu funkciju kao i u ćirilčkome. Ključna je razlika prema ćirilčkima što se ne variraju različite inačice istoga slova (uostalom, kao ni u osnovnoj teksturi), te što su ukrašeni samo ornamentima. Inicijali ćirilčkoga *Nt* izvedeni su puno zahtjevnije, a i očigledna je njihova opća sličnost sa Skaryninima. Načelo variranja oblikovnih inačica istoga slova odlika je dakle ćirilčkih izdanja. Bio je u tom smislu ključan uzor Skaryninih izdanja.

osnovnoj teksturi.²³ Inicijali, urešena slova, koja ne pripadaju nijednom od tekstnih nizova (po različitim razinama) u Skaryninim izdanjima postoje u dva niza, manjem i većem. Manji inicijali su uobičajeni unutar teksture, imaju blago obilježen oblik. Veliki su pak svi u kvadratičnom polju, dodatno urešeni ornamentima, antropomorfnim i zoomorfnim motivima. Uporaba tih urešenih inicijala ondje je bila češća nego u uraškima, što tumačimo već ustvrđenom većom bliskosti tih izdanja rukopisnim uzusima. Sličnost je kod uraških izdanja očigledna s mnogim inicijalima iz Skarynina tiska (najviše u korištenju vegetativnih motiva), no nismo pronašli nijedan posve isti oblik. Zanimljivo je da su kod Skaryne antropomorfnu motivi rjeđe korišteni, pa je i u tom smislu očigledno veće oslanjanje uraških izdanja na latiničku knjigu. Funkciju inicijala u nekim početnim tekstnim pozicijama osim velikih, urešenih inačica imaju i velika slova razine 1 ili 2 (obično na početku potpoglavlja).

Svi su urešeni inicijali smješteni u kvadratičnom polju veličine 22 x 22 cm.

Razlike u nacrtku malih i velikih slova uraške tiskare nisu toliko naglašene kao u Skaryninim izdanjima, i zato što su naši priređivači nacrtke nekih velikih slova – uz stanovite promjene – uvrštavali u niz malih slova (*v, d, e, ž, r, ô*), a i zato što su mala slova uraških izdanja doživjela u cjelini promjenu proporcija, odustajanje od „kласičnog“ crkvenoslavenskog nacrtka (koji je slijedio duktus, dakle rukopisne uzore). Iako opozicija nije tako vidljiva kao kod Skaryne, razlike su u uraškim izdanjima ipak

²³ Milan Pelc piše o razlici u oblikovanju ćirilčkih i glagoljskih inicijala. Prvi izgledaju neovisno o izgledu samih slova; između pozadine i slova umetnuti su dekorativni motivi; najčešći je *putto* u igri. Uzori bi bili u latiničkim inicijalima Morhartove tiskare u Tübingenu, gdje su se bila tiskala slovenska protestantska izdanja. Po ornamentizaciji nekih glagoljskih inicijala vjerojatno je da ih je izrađivao isti autor kao i ćirilske. Pelc je te inicijale procijenio odrazom „renesansne težnje za preglednošću, simetrijom i jasnom, uravnoteženom raščlambom ukrasnih elemenata“, a knjige u kojima se oni pojavljuju nazvao je predstavnicima „zrelorenesansnoga knjigotiska“ (1991: 129).

uočljive, osobito kod slova A, V, D, M, N, U, C, Č, ali i kod slova E, Ž, Z, P, S. Svode se ponajviše na činjenicu da velika slova sadržavaju nešto oblike forme (D, E, Ž, Z, M, S, Č), da vrlo rijetko prelaze donju ili gornju liniju (najmanje na 1. razini, na 4. najviše: gornjim dijelom slovo D, donjim dijelom „klasično“ D, slova U, Ć, C), da su im slovna polja šira, bliskija kvadratu nego kod malih slova (E, neki primjeri slova P, S).

Vrlo je zanimljiva i sličnost pojedinih velikih slova u uraškim izdanjima s latiničkim majuskulama, koja se pojavljuju kao dio ćirilčkoga inventara, i to u kvadratičnom obliku kapitale: I, K, L (kao obrnuto latiničko „V“), N, O, S, T, H. Kada razmišljamo o pismovnim predlošcima koje su uraški priređivači imali na umu (za razliku od Skaryne), svakako trebamo imati na umu latinički inventar: ono što je bilo blisko latiničkoj majuskuli, to su proveli dokraja.

Da bi se mogao u potpunosti procijeniti istinski odnos između pismenog postava uraških izdanja i mogućih uzora, ponajprije izdanja Franciska Skaryne (a onda i crkvenoslavenske tradicije, pa i zapadne južnoslavenske ćirilice), osim potankog opisa istosti, sličnosti i razlika u grafomorfološkom pogledu na obje funkcionalne razine teksta (minuskulne i majuskulne), treba obratiti pozornost i na podudaranja i razlikovanja na općenitijem planu pismovnog oblikovanja (npr. stupnja minuskulizacije/odnosa prema linijskom ustroju, stupnja oblosti/uglastosti slovnih linija, posebnosti duktusa, ortografije). Ne ulaze u obzor prvog pogleda sve spomenute razine jednako. Odnos među konkretnim slovnim oblicima zasigurno je najzamjetljiviji.

4. Slojevitost uporabe predložaka slovnog inventara u uraškim ćirilčkim izdanjima

Kao što smo pokazali, sličnost u posebnim slovnim rješenjima (drugačijima od crkvenoslavenskoga nasljeđa) između uraških i Skaryninih izdanja znatno je dakle veća i prepoznatljivija među naslovnim velikim slovima (prije svega u dvama najvećim naslovnim nizovima, koja stoje na početku najvećih biblijskih cjelina), i to kod deset karakterističnih oblika: A (JA), V, E, Ž, Z, M, R, C, Č.²⁴ Za njih možemo pouzdano reći da su za uraška izdanja sastavljena prema uzoru u Skaryninim izdanjima. Naime, razlike među njima vrlo su blage, no dovoljne za tvrdnju da su

²⁴ Ovaj niz sličnih slova nešto je drugačiji nego kod Đorđića (1987: 193). On nabroja sedam podudaranja među velikim slovima (A, V, D /iako bez nožica, za razliku od stanja kod Skaryne/, E, Ž, Č, JU). Slovo D ipak ne odražava sličnost, a ni slovo JU nema skraćeno desno „O“ kao kod Skaryne (Љ). S druge strane, kod slova Z, M, R, C znakovita bliskost je posve očigledna.

se zasebno oblikovali (dakle da nisu slova tek preuzeta iz naslijeđenog fonda), a da je uzor u Skaryninu inventaru nesumnjiv. Velika, majuskulna slova po prirodi su čitalačke percepcije uočljivija (stoje u naslovima, podnaslovima, predgovorima, kao razgodni znakovi unutar osnovne teksture malih slova), a s obzirom na to da je riječ o gotovo trećini slovnog inventara, nije neobično da se naglašavala međusobna bliskost upravo na ovome planu. Štoviše, mogli bismo još suziti krug pa reći da su uzori najprepoznatljiviji kod slova A, Ž, M, C, Ć.

I drugi niz od deset slova dominantno se podudara izgledom: G, Ĭ, K, O, P, T, U, F, H, B, iako ta podudaranja nisu znakovita. Zapravo, ni jedno od njih nije posve isto u oba niza, no razlika im nije prepoznatljiva na prvi pogled. Treći niz slova u tablici čine ona kod kojih su razlike značajnije (B, D, Ž, I, L, N, S, Ō, Ć, Š, Ê, Û, TH). Neka slova mogu istodobno odražavati i sličnosti i razlike, a kod nekih je primjera odluka kamo ih od ta dva niza svrstati vrlo proizvoljna.

Razlike su u procjeni tipografskih/paleografskih slojeva tiču ovih slova: B (Sk. **Б**: ur. **Б**), D (**Д**: **Д**), Ž (**Ж**: **Ж**), I (**И**: **И**), L (**Л**: **Л**), N (**Н**: **Н**), S (**С**: **С**), Ō (**О**: **Ω**), Ć (**Ѓ**: **Ѓ**), Š (**Ш**: **Ш**), Ê (**Ѣ**: **Ѣ**), JA (**ЈА**: **ЈА**), Û (**Ў**: **Ў**), TH (**Ѡ**: **Ѡ**), te kod malih slova: v (Sk. **В**, **Ѡ**: ur. **В**, **Ѡ**), d (**Д**: **Д**, **А**), ž (**Ж**: **Ж**), z (**З**: **З**), i (**И**: **И**), r (**Р**: **Р**, **Р**), s (**С**: **С**), u (**У**: **У**), h (**Х**: **Х**).

NASLOVNA VELIKA SLOVA: podudaranja u posebnosti

	A	V	E	Ž	Z	M	R	C	Ć	JA
Urach	А	В	Е	Ж	З		Р	Ц	Ѓ	ЈА
Skaryna	А	В	Е	Ж	З	М	Р	Ц	Ѓ	ЈА

NASLOVNA VELIKA SLOVA: uobičajena podudaranja (bez posebnosti)

	G	Ĭ	K	O	P	T	U	F	H	B
Urach	Г	И	К	О	П	Т	У	Ф	Х	Б
Skaryna	Г	И	К	О	П	Т	У	Ф	Х	Б

NASLOVNA VELIKA: karakteristične posebnosti

	B	D	Ž	I	L	N	S	Ō	Ć	Š	JA	Ê	Û	TH
Urach	Б	Д	Ж	И	Л	Н	С	Ω	Ѓ ²⁵	Ш	ЈА	Ѣ	Ў	Ѡ
Skaryna	Б	Д	Ж	И	Л	Н	С	Ō	Ѓ	Ш	ЈА	Ѣ	Ў	Ѡ

²⁵ Kod ovoga i kod još nekih slova ostavili smo dio prethodnoga i sljedećega, kako bi se mogao razaznati njihov položaj u retku (odnos prema donjoj slovnoj liniji).

Kao zaključak usporedbe stanja u naslovnim velikim slovima može se reći da je ono u Skaryninim tekstovima, u odnosu na uraška, ujednačenije, po omjerima linija, odnosu oblosti i uglastosti, općim slovničkim proporcijama; i bazična oslonjenost na crkvenoslavensku pisarsku praksu očigledna je (što je osobito ondje vidljivo kod slova K, H, I, N, S). U cjelini gledano, Skarynina su slova uža (izduženija u visinu), i u tome prilično ujednačena. U uraškim je pak izdanjima vidljiva heterogenost: desetak „posebnih“ slova gotovo je identično Skaryninima, desetak ih je njima blisko već po općem uzusu ćirilčkoga pisanja, dok se najveći niz (njih 12) ipak bitno razlikuje. U uraškim velikim slovima prevladava kvadratično slovno polje (dakle slova su širih proporcija), te je očigledna – kao što istaknismo – snažna bliskost nekih slova s latiničkom kapitalom.

Za razliku od razmjerno malo zasvjedočenih naslova u knjigama, reprezentativniji niz slova (premda manje na prvi pogled zamjetljiv) nalazi se u opsežnijoj teksturi predgovorâ (razina 4). Dok su naslovna velika slova gotovo posve smještena između dviju glavnih linija (i dosljednije nego što je u grčkoj uncijali slučaj), u teksturi predgovorâ izbacivanje slabih dijelova izvan dviju redačkih linija osjetno je češći (ispod ili iznad retka): ispod donje linije spuštaju se krakovi slova D (inačica **Ⓐ**), Z (**Ⓒ**), H (**⒳**), digrafskoga U (**Ⓔ**), C (**Ⓗ**), dok gornju liniju prelaze monografski U (**Ⓓ**) te Ê (**Ⓕ**). Ponad slova *šta* pišu se točkice kada se očekuje izgovor /šć/, kao i u minuskuli: **Ⓜ**. I u teksturi predgovorâ broj za Skarynina izdanja karakterističnih slova bitno je manji: od posebnoga naslovnog majuskulnog niza razlikuju se oblici slova A (**Ⓐ**), V (**Ⓓ**, uz **Ⓔ**), D (dominira inačica crkvenoslavenskoga uzora **Ⓐ**, premda se katkad pojavljuje i **Ⓓ**, bliskog nacrtka velikoj inačici), M (**Ⓜ**), C (**Ⓗ**), Ć (**Ⓕ**), JA (**Ⓙ**), i to po tomu što slijede uzorak iz osnovne teksture malih slova (razina 5). U teksturi predgovorâ (razina 4) prevladavaju zapravo nacrtci slova iz teksture malih slova, samo ponešto uvećani i debljih linija. Drugim riječima, od nacrtaka velikih slova zastupljeni su u teksturi predgovorâ samo: D (**Ⓓ**), Ž (**Ⓕ**), R (**Ⓓ**).

Gledano posve načelno, po proporcijama oblikovanja slova, po tome što slova vrlo rijetko svojim slabim dijelovima prelaze redačke linije, po nepostojanju tragova slovne koordinacije u slovničkim oblicima (osnovnih znakova majuskulizacije), možemo istaknuti zaključak da su zapravo sve tekstne razine u uraškim izdanjima pisane – ustavnim tipom pisma, i da po tom kriteriju uraška izdanja slijede crkvenoslavensku tradiciju. Za razliku od stanja u istodobnim latiničkim tekstovima, pa i u glagoljičkim barem od 12. stoljeća – gdje je bilo došlo do funkcionalnog razlikovanja tekstnih segmenata s obzirom na provedenu minuskulizaciju (pri čemu su majuskučna slova odražavala smještaj u dvolinijskom retku, a minuskulna smještaj između četiriju linija), u ćirilčkim izdanjima koja smo ovdje raščlanjivali, ni uraškima ni Skaryninima, to nije slučaj.

Pokazalo se da su naši priređivači u pripremi uraških ćiriličkih izdanja kombinirali više nasljeđa oblikujući nov, prepoznatljiv slog, istodobno orijentiran prema baštini, ali i dovoljno od nje distanciran, inovativan, kako bi mogao predstavljati i novu bliskost zapadnoj europskoj kulturi. Izravno su slijedili nacrtke nekih slova Skaryninih izdanja (koja su na Zapadu bila afirmirana), ali i „klasičnih“ crkvenoslavenskih izdanja. Kod velikih slova bilo je očigledno ugledanje i u latiničku kapitalu. Nema nikakve sumnje da se i poznavanje hrvatskih glagoljskih tekstova i zapadnih ćiriličkih tekstova (bosanskih, dubrovačkih) odrazilo u cjelokupnom slovnom sastavu ćiriličkog *Novog testamenta* (npr. kroz uporabu *đerva*, *jera*, vertikalnoga *u*, kroz reducirani inventar nadrednih crkvenoslavenskih znakova). U procjeni pak koliko oblici slova uraških izdanja imaju poveznica s južnoslavenskom zapadnom ćirilicom nije moguće izvesti čvršće zaključke: s jedne strane, izravne tragove te minuskulne pismovne inačice u uraškim izdanjima izrazito ustavnih (dvolinijskih) slova nismo našli, ali neke je karakteristične uraške (Skarynine) oblike ipak moguće pronaći naprimjer u bosanskim tekstovima. Zahvaljujem profesoricu Lejli Nakaš što me upozorila konkretnim snimkama da je slovo A koje smo procijenili Skaryninim utjecajem ipak bilo poznato i u nekim bosanskim rukopisima.²⁶ Velika slova A, s lijevom „nožicom“, Lejla je Nakaš tako pronašla redovito upisana i u *Listini bana Stjepana II. Kotromanića knezu Grguru Stipaniću*, napisanoj nakon 1323. godine,²⁷ npr. u riječi „děakъ“: , a slični primjeri nižu se i u drugim Kotromanićevim ispravama, pogotovo među inicijalima, npr. u jednoj Tvrtkovoju ispravi iz 1387. Ovakav oblik velikoga slova A vjerojatno je prvo nastao unutar „veza“, karakterističnog oblikovanja velikih slova unutar naslova u crkvenoslavenskim tekstovima, gdje se bitno mijenjao nacrtak slova u odnosu na mala slova (osnovnu teksturu), po vlastitim zakonitostima, tako da se slova naglašeno lome u dva registra između dviju linija, otprilike po sredini vertikale (usp. isto slovo u vezu u istoj Tvrtkovoju ispravi iz 1387 /*DAD Diplomata et acta br. 1030; CC. 77, MS CXCVII*; Stojanović 1929: 86–88/; *Mletački zbornik* s kraja 14. ili s početka 15. stoljeća).

Inicijal A unutar teksta u Tvrtkovoju ispravi iz 1387.:

Veliko A unutar veza u Tvrtkovoju ispravi iz 1387.:

²⁶ O odnosu minuskule Tvrtkove kancelarije s uzusima pisanja u istodobnim srpskim kancelarijama usp. Nakaš 2010: 19–24.

²⁷ Ova je isprava izgubljena nakon bombardiranja Batthyányijeva arhiva u Körmendü; sačuvana je samo na fotografijama, npr. u Napretkovoju *Povijesti Bosne i Hercegovine*, 1942: 271 (zahvaljujem Lejli Nakaš na upozorenju).

Veliko A unutar naslova u *Mletačkom zborniku*:

Uraško slovo D, u velikoj i maloj inačici (Д / д, s ulijevo zavijenim „repićem“), kao što smo istaknuli, nema svoju izravnu paralelu u Skaryninim izdanjima; njegovo je porijeklo zasigurno crkvenoslavensko (smješteno unutar ustavnoga, dvolinijskog formata), a pronalazimo ga također u bosanskim ispravama iz istoga, 14. stoljeća, u Ispravi kralja Tvrtka II. iz 1433. (*Cod. Rag. 54*, Stojanović 1029: 512), ili s udesno usmjerenim zaobljenim repićem, i to s vrlo sličnim duktusom „u zrcalu“: Ꙁ (Isprava kralja Tvrtka I. iz 1387.), ili u natpisanoj inačici u Ispravi kralja Ostoje iz 1399. (*CC. 84; MS. CCXXV*; Stojanović 1929: 421–423).

Veliko inicijalno D u Ispravi kralja Tvrtka II. iz 1433.:

Natpisano d u Ispravi kralja Ostoje iz 1399.:

Budući da je riječ redom o bosanskim rukopisima iz 14. stoljeća, kada rukopise odlikuju snažniji utjecaji iz istočne, srpske crkvenoslavenske pismenosti, može se kazati da je riječ o osobinama koje nisu znakovito „zapadnoćirilčke“ ni minuskulne, koje pripadaju crkvenoslavenskom sloju, općem razvoju ćirilčkog duktusa (podrijetlom iz veza, najznačajnije dvolinijski određenom). Budući da je ćirilica, i crkvenoslavenska i zapadna/minuskulna (i u bosanskoj inačici) bila uraškim priređivačima poznata, pretpostavljamo da se ni ova slova našim priređivačima i „nadglednicima“ njihova posla nisu doživljavala stranima.

5. Razlike u ortografskim i grafetičkim rješenjima

Razlike između uraških izdanja prema Skaryninima, kao i uopće prema crkvenoslavenskima, također su očigledne na prvi pogled prema zastupljenosti pojedinih grafema i njihovih funkcionalnih inačica, i time pridonose dojmu o izdvojenosti uraških tiskovina. U njima nema karakterističnih slova za crkvenoslavensku pismenost općenito: slova *jor* (slovo za tvrdi poluglas, ѣ), nema ni digrafa *jeryja* (ѣѣ), ni „prednjega jusa“ koji se tada već izgovarao kao /ja/. Ne razlikuju se u uraškim izdanjima, kao u Skaryninim izdanjima, dvije inačice slova *on*, uža i šira: Ѡ, ѡ (uvijek s dijakritikama, kod Skaryne na prvoj poziciji u riječi/združenici, na mjestima gdje u nizu velikih slova ili u inicijalu stoji obično slovo *ot*: Ѡ). Uraški priređivači koriste samo jedno *on* (Ѡ) te *ot* (ѡ, izveden iz omega), za istu glasovnu vrijednost. Slijedeći

stariju praksu, očigledno je da *ot* stoji na početku riječi (kao tradicionalno u crkvenoslavenskim knjigama), s natpisanim „t“ (Ѡ) ili bez njega (Ѡѡ), npr. u riječima *ôtacъ, ônb, ôdb*, pa i u nekih drugih, „običnih“ riječi (*ôstavljamъ, ôvoga, ôpetъ, ôdgo-vori*). Takvo se stanje ne podudara s glagoljičkim izdanjem (gdje se slovo *ot* uopće ne koristi u toj funkciji), dakle puno je tradicionalnije. Razlozi ovaj put vjerojatno nisu u jezičnom smislu funkcionalni, već iskazuju čvrsti odnos prema ćirilčkoj tradiciji.²⁸ Tendencija je da u Skaryninim izdanjima „široko on“ stoji na početku riječi, pa je možda u forsiranju te pozicije slova *ot* u ćirilskom izdanju Nt riječ o utjecaju iz Skaryninih izdanja. Za glas /u/ supostoje najstariji, digrafski način pisanja (Ѡѡ) i mlađi, ligaturni (Ѡѡ). Prvi se u uraškim izdanjima rjeđe piše (na slučajnom uzorku od 4 stranice /353–355/, svega u 15-ak posto slučajeva). Nismo u distribuciji uočili nikakve tragove pravilnosti, očigledno je tek pisanje u grozdovima, pa onda dugo propuštanje upisivanja. Kao da je jedina svrha iskazati poštovanje tradicije.

U uraškim izdanjima nema pojednostavljene inačice za glas /u/, kao kod Skaryne, tek s uporabom *ypsilona*: ѡ (dakle bez očekivanog slova *o* s lijeve strane). U Skaryninoj Bibliji za glas /u/ osim te inačice vrlo se rijetko piše digrafsko *oy*, a ligaturna okomita varijanta (koja se pruža znatno iznad gornje linije retka, kao u uraškim izdanjima) stoji razmjerno rijetko, najčešće na početku riječi (*uvelikom, učenici*). Dominantna uporaba ligaturnoga *u* u uraškom je ćirilskom Nt opet znak samosvojnosti i traganja za funkcionalnosti (jedno slovo za jedan glas), a i oblik se ondje dobro uklapa između dviju linija (što je osobina ustavnoga pisma), tek blago sežući iznad gornje. S obzirom na to da ova inačica slova u prevladava u uraškim izdanjima, mogli bismo i na ovom planu govoriti o bliskosti sa stanjem u zapadno-ćirilčkoj pismenosti.

Varijanta *iže* (ѣ) u uraškim izdanjima pojavljuje se vrlo rijetko (redovito s nadmetnutom kosom crticom), obično na kraju nekih riječi, npr. infinitiva (*vratiti, razhititi...*) ili glagolskih oblika (*učinili, govorili...*). Piše se katkad i nakon slova za samoglasnik ili jera, kada se izgovara kao /j/ ili /ji/: npr. *zmišski, božim, moi*. Riječ je dakako samo o tendencijama, nipošto o pravilima. Vrlo je zanimljivo da takvi odnosi u Skaryninoj Bibliji nisu zapaženi, štoviše *iže* se piše znatno rjeđe nego u uraškim ćirilskim izdanjima. I u glagoljičkom izdanju Nt ovo se slovo puno rjeđe i drugačije razmještava. Ni u dubrovačkom *Oficju* iz 1512. nije njegova zastupljenost veća, dakako ni s uočenim naznakama pravilnosti distribucije. Jedino se u crkvenoslavenskim knjigama očekuje njihova veća učestalost, no u venecijanskim (Vukovićevim) izdanjima također nismo mogli naći isti model. Očigledno je riječ o razvijajućoj,

²⁸ Znanan dio razlika između grafijskih rješenja u glagoljskom i ćirilskom izdanju može se vidjeti u objavljenom popisu tamošnjih razlika (Čeković, Eterović, Kuštović i Žagar 2020).

„unutarnjoj“ tendenciji da priređivači ćirilčskog izdanja Nt (možda i sam Dalmatin) što urednije (grafetički dosljedno) iskoriste slovni inventar.

Ne upotrebljavaju se u uraškim izdanjima ni dvije inačice slova *s* – uža (Ѓ) i šira (С), kao u Skaryninim izdanjima, nego samo jedna: С.

U uraškim izdanjima vidimo i još neka slova kojih u Skaryninim izdanjima nema; prije svega, to je slovo *der* (Ѣ) za glas /ć/ (kao u štokavskim, bosanskim i dubrovačkim tekstovima), rijetko za glas /j/ (kao u glagoljskim tekstovima). Karakteristični štokavski glas /ć/ bilježio se uvjerljivo najčešće slovom „šta“, a tek katkad *der*vom. Uraški se oblik razlikuje, riječ je samo o zarotiranom slovu *č*, a to sa simetričnim oblikom kakav je bio uvriježen u Bosni i Dubrovniku (u *Oficiju* Ж) nema mnogo sličnosti. Za glasovnu skupinu /št/ u uraškom ćNt ispisuje se kombinacija slova *št* ili pak *čt* (prema crkvenoslavenskom uzorku, uglavnom u riječima *što*, *zašto* i sl.), a za /šč/ iznašlo se novo, originalno rješenje (kao i u glagoljskom izdanju) da ponad slova „šta“ stoje tri točkice (Ш̣), kako bi se izgovorilo kao /šč/, a ne kao uobičajeno /ć/ (Щ), sukladno čakavskoj fonologiji. To natpisivanje točkica bila je ortografska inovacija u skladu s natpisivanjem apostrofa ponad prejotiranih slova (ja ѡ, je ѡѣ, ju ѡѡ), te s natpisivanjem ravnih crtica iznad omekšanih suglasnika /nj/, /lj/: ѡ̣, ѡ̣̣. Takvo je označivanje prejotacije i palatalnosti bio „pročišćen“ običaj očigledan i u crkvenoslavenskim tekstovima, no zakriven u „šumi“ brojnih drugih natpisivanja. Pisanje pak ravne crtice ponad riječi sa slogotvornim *r* ili *l* osobina je koja ćNt povezuje s crkvenoslavenskom tradicijom (ѢРЗО, НСПЛНН). Od navedenih natpisivanja samo su crtice ponad slova *n* ili *l* za glasove /nj/ i /lj/ te točkice ponad *šč* funkcionalna rješenja. Kao diskretne poveznice s crkvenoslavenskim rješenjima ostavljena su povremena natpisivanja slova *o* (uvjerljivo najčešće), *m*, *h* ponad riječi, izvorno, u rukopisima sa svrhom kraćenja, a sada kao odraz kontinuiteta manire (puno češće u predgovorima, na razini 4: ѡВНМЬ, БЛЖГОСЛОВѢ, МНГѢ, vrlo rijetko i u osnovnoj teksturi, npr. ДОВНМ).

Za zapadnoćirilčku, čakavsku i štokavsku pismenost, karakteristično je izrazito često pisanje odraza glasa jata (kao *e* ili kao *i*), te zapravo razmjerno rijetko uvrštenje staroga slova. Uvjerljivo i u uraškim izdanjima pretežu oblici s refleksima (*veran*, *verovali*, *riči*, *videli*), a jatovi se pojavljuju tek povremeno (*vėran*, *prėd*, *tėlo*), često i na etimološki neadekvatnim mjestima (*bišė*, *vlėci mrižė*, *mėne*, *tėbi*). Razlog njihova upisivanja zapravo je u nastojanju za održavanjem grafijske tradicije (slično kao kod slova *oy*, variranja slova „on“ i „ot“, uporabe jera i sl.). Kod Skaryne zapravo je vrlo slično stanje, što je i u okviru bjeloruske filologije također značilo prepoznavanje u jeziku Skaryninih izdanja znatnog sloja tamošnjeg vernakulara.

Iako je i u Skaryninim izdanjima i u uraškima očigledno funkcionalno dotjerivanje na relaciji grafem-fonem (smanjivanje nefunkcionalnih dvostrukosti iz

crkvenoslavenskih tekstova), u potonjima je ono očiglednije. Nastojanje za što većom funkcionalnosti grafemskog postava i iskazivanje distance prema crkvenoslavenskoj ortografskoj tradiciji osobito se vidi u uraškim izdanjima kroz dokidanje tradicionalnih nadslovnih znakova, odnosno razvijanje uporabe onih za iskazivanje palatalnosti nekih grafema. Na temelju spomenute usporedbe iskristalizirala se spoznaja o optimalnoj mjeri između tradicionalnih rješenja i novijih koja odgovaraju hrvatskome jeziku 16. stoljeća.

6. Zaključak

Intenzivno uspoređivanje grafijskih rješenja uraških izdanja s crkvenoslavenskima i Skaryninima, te donekle s istodobnom latiničkom praksom, bilo je nužna pretpostavka za donošenje slojevitih zaključaka o odlukama i provedbi priređivača naših uraških izdanja. Nastojali smo pokazati mjeru u odnosu tradicije i potrebe za novim identitetom do koje je dovelo novo vrijeme, svjesno izrazite moći knjiške riječi, oslonjene na vernakular. Uraška ćirilička izdanja stekla su svoj poseban vizualni identitet, priređivači su oblikovali vrlo funkcionalan postav koji nije ni u čemu zaostajao za rješenjima u glagoljskoj knjizi bogate tradicije, ali i rješenjima naših ćiriličkih knjiga (npr. *Oficija* otisnutog u Veneciji 1512. godine). Nekoliko desetljeća mlađa od Skaryninih izdanja uraška su iskazala još bliskiji odnos s ortografijom latiničkih knjiga. Istodobno, tradicija je bila dovoljno sačuvana da i ti tekstovi ostanu prihvatljivi na širokom balkanskom prostoru, od hrvatskoga zapada sve do Carigrada. Želja za poštovanjem tradicije odrazila se i u naglašenom čuvanju ustavnosti, odnosno dvolinijskog pisanja, bez ikakvih naznaka minuskulizacije, inače karakteristične za zapadne južnoslavenske tekstove još od 14. stoljeća. Uraške su ćiriličke knjige odrazile po svom grafijskom postavu odabrani spoj lokalnih i regionalnih i univerzalnih osobina, no sve u duhu protestantizma kojemu su potpuna čitljivost, i razumljivost, s usmjerenosti prema širenju biblijskih tekstova, bili u žarištu djelovanja. Osim funkcionalnog prenošenja jezične poruke priređivači uraških izdanja brinuli su se i o uređenosti vizualnog dojma, pa se i kod rasporeda jezično „praznih“ (grafetičkih) kategorija vodilo računa o dosljednosti odabira, sve to sukladno visokim standardima knjiške umjetnosti 16. stoljeća. Višestoljetno prepletanje višestrukih pismovnih tradicija, s kojima su svima glagoljaši bili dobro upoznati i u kojima su umnogome i sami pridonosili, dovelo je do nove vrijednosti, posve sposobne odgovoriti golemim izazovima novoga doba. Iako su ti visoki dosezi bili kratka vijeka, kratkotrajni kao čitav protestantski pokret na našim prostorima, iako su bili

krajnje idealistički osmišljeni i nisu doživjeli daljnji zamah, postavili su visoke standarde koje je na posebne načine slijedio i tisak Katoličke obnove (rabeći, uostalom, za svoja glagoljska i ćiriliska izdanja slova uraške tiskare).

IZVORI I LITERATURA

- Bučar, Franjo. 1910. *Povijest hrvatske protestantske književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Bučar, Franjo i Franjo Fancev. 1938. Bibliografija hrvatske protestantske književnosti za reformacije. *Starine JAZU* 39: 49–128.
- Ceković, Blanka; Ivana Eterović, Tanja Kušćević i Mateo Žagar. 2020. Popis razlika između glagoljskog Novog testamenta (1562./1563.) i ćirilskog Novog testamenta (1563.). *Stumačeno pravo i razumno. Studije o jeziku knjiga hrvatskih protestanata 16. stoljeća*. Ur. Tanja Kušćević i Mateo Žagar. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada: 567–846.
- Čremošnik, Gregor. 1963. Srpska diplomatska minuskula. *Slovo* 13: 119–136.
- Glagoljska i ćiriliska tabla za dicu, Tübingen 1561*. 1986. (faksimilno izdanje) Zagreb: Međunarodni slavistički centar SR Hrvatske.
- Francysk Skaryna. Zbornik dokumentaj i materyjaly*. 1988. Minsk: Akademija navuk Belaruskaja SSR.
- Grmača, Dolores; Mateo Žagar. 2017. Prva bosanična početnica u Divkovićevu malom *Nauku*. *Zbornik radova sa znanstvenog skupa „Matija Divković i kulturna pisane riječi 2“*. Ur. Dolores Grmača, Marijana Horvat i Marko Karamatić. Sarajevo – Zagreb: Kulturno-povijesni institut Bosne Srebrene i Hrvatska sveučilišna naklada: 159–194.
- Jembrih, Alojz (ur.). 2007. *Novi testament 1562./1563.* (pretisak). Zagreb: Teološki fakultet „Matija Vlačić Ilirik“.
- Jembrih, Alojz. 2008a. Pogovor uz pretisak ćirilskog Novoga testamenta (1563.). *Novi testament 1563.* (pretisak). Ur. Alojz Jembrih. Zagreb – Ljubljana: Teološki fakultet „Matija Vlačić Ilirik“, Narodna in univerzitetna knjižnica.
- Jembrih, Alojz (ur.). 2008b. *Novi testament 1563.* (pretisak). Zagreb: Teološki fakultet „Matija Vlačić Ilirik“.
- Jembrih, Alojz. 2011. Hrvatski zapis (1564.) Jurja Vukovića iz Jastrebarskoga u latinskom misalu župe Klimpuh. *Kroatologija* 2: 44–67.
- Matak, Dragutin (ur.). 2013. *Novi testament, I. dio, 1562; latinički prijepis glagoljskog izvornika*. Zagreb: Adventističko teološko visoko učilište, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Školska knjiga.
- Matak, Dragutin (ur.). 2015. *Novi testament, II. dio; 1563; latinički prijepis glagoljskog izvornika*. Zagreb: Adventističko teološko visoko učilište, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Školska knjiga.
- Nakaš, Lejla. 2010. *Jezik i grafija krajišničkih pisama*. Sarajevo: Slavistički komitet.

- Pelc, Milan. 1991. *Biblija priprostih. Ilustracije hrvatskih i slovenskih protestantskih knjiga 16. stoljeća*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti.
- Povijest Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463. Knjiga I*. 1942. Sarajevo: HKD Napredak.
- Rothc, Hans; Friedrich Scholz. 2002. *Biblija ruska: vyložena doktorom Franciskom Skorinoju, Prag 1517 – 1519 (...)*. Biblia Slavica III/1. Paderborn: Ferdinand Schöningh.
- Stojanović, Ljubomir. 1929. *Stare srpske povelje i pisma*. knj. I, 1. dio. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Žagar, Mateo. 2016. Grafetički postav glagoljičkog izdanja *Artikula* (Tübingen/Urach, 1562). *Meandrima hrvatskoga glagoljaštva. Zbornik posvećen akademiku Stjepanu Damjanović o 70. rođendanu*. Ur. Tanja Kuštović i Mateo Žagar. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada: 585–606.
- Žagar, Mateo (ur.). 2017. *Artikuli ili deli stare krstjanske vere, 1562*. (faksimilno izdanje). Zagreb – Osijek: Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, Visoko evanđeosko teološko učilište u Osijeku.
- Žagar, Mateo. 2018. Elementi leksičkog odabiranja u izdanjima hrvatskih protestanata (Urach, 1561–1564): kontekst i metodološke pretpostavke. *Hrvatski prilozi 16. Međunarodnom slavističkom kongresu*. Ur. Stipe Botica, Marija Malnar Jurišić, Davor Nikolić, Josipa Tomašić i Ivana Vidović Bolt. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo: 213–224.
- Žagar, Mateo. 2019. Što su Jovan Maleševac i Matija Popović radili, a što uradili, s jezikom protestantskih tiskanih izdanja (Urach, 1562/3.)? Metodološke pretpostavke, mogućnosti i ograničenja filološkoga pristupa. *Što sanjamo. Knjiga radova povodom 70. rođendana profesora Dušana Marinkovića*. Ur. Dubravka Bogutovac i dr. Zagreb: Filozofski fakultet: 190–207.
- Žagar, Mateo. 2021. Punctuation Principles in the Glagolitic and Cyrillic Printed Works of the Croatian Protestant Printing Press in Urach (1561–1564). *Comparative Punctuation – Vergleichende Interpunktion*. Ur. Peter Besl. Regensburg (u tisku).

Summary

THE GRAPHIC EXEMPLARS OF CYRILLIC PUBLICATIONS OF THE PROTESTANT PRINTING HOUSE IN URACH (1561–1563)

The basic intent of this paper is to examine the relationship between the script used in Cyrillic publications from Urach and earlier printed exemplars: Church Slavonic editions, books printed by Belorussian printer Francysk Skaryna (1470–1551/52), Western Cyrillic printed books, and the general Cyrillic manuscript tradition. This research will estimate the extent to which Croatian printers in Urach relied on solutions known to them from Belorussian scholar and printer Francysk

Skaryna (especially his Bible, printed in volumes in Prague from 1517– 1519). It will also examine the extent to which they adopted Church Slavonic manuscript or printed traditions or followed the graphic traditions of Western Cyrillic books used in the western Balkans. Finally, it will determine whether their work reflects widespread Latin or Glagolitic practice, which is especially important as the exemplars available to them were written in these scripts. The foundation for this research is the final documented assessment of the Cyrillic *New Testament* printed in Urach; as needed, other Cyrillic texts printed in Urach will also be taken into consideration, especially the 1561 *Tabla za dicu* and test sheets from the same year, which were laid out and printed prior to the printing of the New Testament. A thorough comparison of Skaryna's printing and the books from Urach shows that the script of Skaryna's editions is more conservative (as was the language itself, whose recognisable letter ductus is closer to Church Slavonic tradition), while the script of the books from Urach is closer to contemporaneous Latin practice (especially in orthographic solutions). Instead of the expected increased traces of minusculation (as the text from Urach is 30 years more recent), the text shows a more accentuated two-line (uncial) line organisation; the letter fields are more similar in size, while the opposition between capital and lower-case letters is not as binary as in Skaryna's editions. The Cyrillic letters in the books from Urach also show the apparent influence of Latin letter forms and use the letter system of Western Cyrillic (Bosnia, Dubrovnik) and Croatian Glagolitic books that he editors from Urach were well familiar with (apparent e.g. in the use of *djerv* and *yers*).

Key words: early Glagolitic printing, early Cyrillic printing, Urach, Protestant printing press, Francysk Skaryna

Članak preuzet iz zbornika radova JEZIK HRVATSKIH PROTESTANTSKIH IZDANJA I KNJIŽEVNOJEZIČNE KONCEPCIJE 16. STOLJEĆA, Ivana Eterović i Mateo Žagar (ur.), Zagreb, 2021: Hrvatska sveučilišna naklada i Staroslavenski institut, str. 270-314.